

Жаббор Омонтурдиев
Анвар Омонтурдиев

Сўз қўллаш санъати

„Жайхун“ нашриёти

Ҳомий—Вилоят ўқитувчилар
малакасини ошириш институти
Масъул муҳаррир; адабиётшунос
Дўстқобил Қодиров.

Тил одобидан таълим берган падари-бузрукворимиз ОМОИТУ'ДНИ
МЕНГЛИҚУЛ ўгли ва волидан муҳтарамамиз ТОШИБИБИ ЯНГИБОИ

қизининг хотираларига бағишлаймиз. Оллоҳ уларни раҳматига олган
бўлсин. ОМИНИ

Ушбу рисолада турли-туман учрашуву хайрлашув, кўришишу
ажрашиш, «ғойибона» муомалаю очиқ мулоқот, йигину анжуман,
тўю маърака, ўлиму таъзия, оила нутқию кўча нутқи, мурожаату
илтижою илтимос каби анъанавий удуму расм-русмларда қўллана-
диган, ҳаттоки, ҳар хил сабаблар билан қўлланилмай келаётган
ёки унутилган тил бойликларимиз қаламга олинган. Булардан тил
эгалари (ҳар хил социал қатлам—тонфа) қаерда, қачон, қай мақ-
садда фойдаланишлари ҳақида қимматли мулоҳазаю маслаҳатлар
берилган.

Нотиқлик санъатига бағишланган бу иш фақат тилшуносларгагина
эмас, барча касб эгаларига, аввало муаллимларга мўлжалланади.
Ушбу рисола ёшидан, касбидан қатъий назар, ҳар бир ўзбек фу-
қаросининг сеvimли китобчасига айланса, ўзимизни бахтли ҳис
этамиз. Бу соҳадаги деярли дастлабки уриниш бўлиб, унда кам-
чилик ва нуқсонлар учраши табиий. Китобхонларнинг таклиф, таяқид
ва мулоҳазаларини мамнуният билан қабул этамиз.

Китобнинг юзага чиқишида саъйи-ҳаракат ва ҳомийлик қилган,
уни вилоятимиз ўқитувчилари учун бир қўлланма сифатида тан-
лаган вилоят ўқитувчилар малакасини ошириш институтига, унинг
директори Дўстқобил Қодировга сидқидилдан миннатдорчилигимизни
изҳор этамиз.

МУАЛЛИФЛАР.

1 БОБ: НОТИҚ МАСЪУЛИЯТИ

Бисмиллаҳир роҳманир роҳим!

Бизнингча, қатор фазилятларни ўзида мужассамлаштирган, бироқ нутқий камолатга эриша олмаган одамни шаклланган инсон тоифасига киритиш қийин. Чунки тил инсоннинг маданий ва маънавий даражасини унинг ўзи яшаб турган борлиққа: табиатга, жамиятга муносабатини ақс эттирувчи кўзгудир. Масалан, ҳаётда ўз нутқлари орқали тилимизга сайқал берувчи оддий шахслар билан бирга унга (тилга) эътиқодсиз ва эътиборсизлик билан ёндашувчи тил эгаларини ёки ўзларини етук инсон, қомусий аллома деб билувчи зиёлилар қатламни ҳам кузатамиз. Шунда саволлар туғилади.

Ҳар тилни билув эмди бани одама жондир.

Тил—робитаи воситаи оламиёндир (Аваз Ўтар) бўлса;

Тил — жамиятнинг қураш ва ривожланиш қуроли бўлса; тил жамиятнинг маънавий мулки бўлса; тил онадай азиз ва инсонийликнинг бош мезони бўлса, мана шу муқаддас мулкка «хиёнат» қилувчи, зарар етказувчи, уни писанд қилмай бузиб гапирувчи шахслар нега бирор формада жазоланмайдилар? Нега бу масалада тил эгалари бетараф — лоқайд бўлиб қолаверадилар? Жамиятнинг моддий мулкига — бойликларига хиёнат қилувчилар жазоланадилар-ку, ахир! Жамиятнинг маънавий мулки моҳиятан моддий мулкидан кам эмас-ку?!

Мантиқ нормаларига амал қилмаслик, нутқ бирликларини ўз ўрнида қўллай билмаслик ёки ўйламай айтилган бир сўз кўнгил мулкани вайрон қилади, ёрни бегонага, дўстни душманга айлантиради; ҳатто, муносабатларимизнинг бузилишига сабаб бўлади.

1959 йил бўлса керак, 30 яшар Америка журналистининг ойнаи жаҳон орқали: «Сизлар одамларни нега ойга улоқтирмоқчи бўлаяпсизлар?» деган жумласини Н. С. Хрушчев қаттиқ танқид қилган ва ҳақли равишда журналистни ҳам нутқий, ҳам маънавий одобсизликда айблаган эди. Бунда журналист: «Сизлар ойга нега учмоқчисизлар? Ойга учишдан мақсадларингиз нима? Қандай мақсадлар билан Ойга учмоқчисизлар» каби нутқий birlikлардан фойдаланиши — улоқтирмоқ ўрнида учмоқ сўзини қўллаши керак эди, албатта. Ёки Ф. Энгельс Дюрингнинг «Дунёнинг боши бор, охири йўқ» деган жумласининг мантиқсизлигини «Боши бор нарсанинг охири, охири бор нарсанинг боши бўлади» фразаси билан исботлаганлиги зиёлиларга маълум.

Сўз билан яралаш тиг билан яралишдан ёмонлиги—сўз яраск битмаслиги халқимизга аён. Аввало, сўз «отишга» шошилманг, бироқ рақиб «ўқи»ни ўзига қайтаришга тайёр ҳам туринг. Бунда ягона қуроли яна шу тилнинг ўзи. Мана, тилимизда бу жараёни аёс эттирувчи юксак нутқий намуналар борлигини аслайлик: Хисравнинг ...Қайдинсен, эй, мажнуни гумроҳ? деб берган саволининг ўта мантиқсизлигини Фарҳод: ..Мажнун ватанди қайда огоҳ? гапи билан, яъни саволга қарши савол бериш йўли билан исботлай бошлайди. Ёки мана бу бизга яқин бўлган А. Қаҳҳорнинг сўз қўллаш санъатига эътибор беринг: Ичкуёв Сидиқжон хотини Шарофатдан ажралашмоқчи, қайнона уйдан кетмоқчи. Шунда қайнонаси: Ҳа, энди жир битди, бир тўнинг иккита бўлди, Ит! дейди. Сидиқжон: Ит бўлсам, бўйнимдаги «олтин занжир»нингиз ўзингизга буюрсин, гапи билан жангда голиб келади («Қўшчинор чироқлари»дан). Қаландаров ўзини хўрозга Саидани камситиш, ерга улаш мақсадида синчалакка ўхшатади ва унга қараб: Оёқлари ипдай бўлишига қарамай, синчалак осмон тушиб кетса, қайтариб қоламан, деб кечаси икки оёғини осмонга кўтариб ётар экан, дейди. Саида Қаландаровга: Хўроз ҳам мен қичқирмасам, тонг отмайди, дермиш, гапи билан жангда голиб келади. («Синчалак»дан).

Зулфиқоров билан пинҳона «дон олишиб» юрган, Зулфиқоровнинг хотини борлиги маълум бўлгач, қилғиликни қилиб қўйиб пушаймон еяётган Қумрихоннинг: «Менга ит теккан» деган изтиробли гапига партоком Саида: «Очиқ қолган қозонни ит ялайди-да», деб жавоб беради ва сўз қўллашнинг юксак бадний-мантиқий намунасини кўрсатади. («Синчалак»дан). Айтилган, А. Қаҳҳор нутқида сайқал толган Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчин қарсиллаганда, чўкналаса; Мен партиянинг солдати эмасман, баъзи онгли аъзоиман, каби гаплари бутун бир давр руҳиятини, инсон қадриятини ўзида мужассамлаштирган нутқий бирликларимиз эмасми?! Айтилган, дунё пролетарларини бирлаштириш мумкин эмаслигини ёки бизнинг кулларимизда К. Маркс, Ф. Энгельс тушунчасидаги пролетарлар йўқлигини билдирувчи, ҳозиргача «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингил!» деб дуо қилишимизда қандай мангил бор эди! «Студентлик — олтин давр» (мажозий; пил олти, умри билан бе-заш, ҳаёт асосин яратини) гапнинг «Студентлик — «оқ олтин» даврим» инори билан алмаштиришга қандай журъат қилдиш?!

«Тошкент оқшоми»дан олинган мана бу парчага эътибор бериш: Виз товуқ фермасига ташриф буюрдик. Оқ халатли товуқлар мураббийси бизни қарши олди.. Бу жажжи бузоқча эндигина умрида:

Бир ёшни узган (1975; 12 март). Бу гапларда оқ халатни товуқлар кийган деб тушунилади. Сўйгра товуқларда мураббия эмас боқувчи бўлади; жажжи сўзи бөллага хос, умр инсонга хос—бузоққа эмас ва ҳ. к.

Энди ҳам оғзаки, ҳам ёзма нутқимизда эътиборсизлик билан фарқсиз қўлланаётган қўйдаги нутқий бирликларни тил эгаларининг эътиборига ҳавола қилайлик:

Арчиш ва аритиш. Бу сўзлар қанчалик яқин бўлмасин, икки сўз, икки тушунча: арчиш пўстини олиш, аритиш пўстини чангдан тозалаш. Масалан: бодринг ҳам аритилиши, ҳам арчилиши мумкин; сабзи ҳам шундай, помидор эса аритилади.

Ёқилғи ва ёнилғи. Ёқилғи—қаттиқ жисм, ёнилғи—суюқ жисм. Масалан, машинам туриб қолди, ёқилғим йўқ дейиш нотўғри.

Қашимоқ ва қичимоқ. Жонли тилда баъзан қичиб қўйиш дейиш шадикки, бу нотўғри. Қашиш ўтимли феъл — нимани? — Бошни. Қичимоқ ўтимсиз феъл (қичинг деб бўлмайди) нимани эмас. Чунки қичиган нарса (масалан бош) қашиб қўйилади.

Ем, емиш, ейиш. Ҳар учала сўз ҳам қариндош—ўзақдош, яъни йе-моқ феълидан ясалган бўлса-да, ҳозирги тилда фарқли қўлланади: Ем (дон: арпа, буғдой..); емиш (хашак) чорва озиқаси; ейиш эса, асосан инсон овқати билан боғлиқ тушунча (ейиш-ичиш каби).

Адаб ва одоб. Адаб таълим —илм ёки фаннинг номи (адаб—от, адабиёт, адаб ўргатувчи фан). Одоб хусусий тушунча: одобли бола. Адабли деганда, аслида адаб плимни ўқиган киши тушунилиши керак.

Қурт ва қурут. Қурт—ҳашарот; қурут сузмадан қилинадиган чорва маҳсулоти. Хусусан, тошкентлик нутқида бу икки сўз фарқсиз (қурт деб) талаффуз қилинадикки, бу фикрда ортиқча юкдир. Чунки Сизларда қурт борми, деб берилган саволга нима сўралаётганлиги (ҳашаротми, чорва маҳсулотими, пилла қуртими) аниқлаб олинмагунча жавоб бериб бўлмайди.

Қисмоқ ва сиқмоқ. Бу икки сўзни жонли сўзлашувда кўпинча фарқсиз қўллашади. Ҳар ҳолда қанчалик яқин бўлмасин, уларда семантик фарқлашиш сезилади. Қисмоқ кўпроқ инсон ҳаракати (ташқи таъсир) билан боғлиқ: кўзни қисмоқ, қўлни қисмоқ; сиқмоқ руҳий ҳолатнинг таъсири билан боғлиқ ҳаракат: сиқилган киши, юраги сиқилмоқ, каби.

Масалан: Сиқилган кишига қулгу бахш этмоқ.

Бир ботмон қанддан ҳам билгил, яхшироқ, (Ҳ. Деҳлавий).

Ис ва ҳид. Бу сўзлар умуман, маънодош (гулни искаламоқ, гулни

ҳидламоқ) бўлса-да, не саломи маъно ҳам ифодалайди. Масалан, Моғорлаган нон, кир босган одам, тозаланмаган уйга нисбатан не босган, ит ёки айғоқчи одамларга нисбатан ҳам мажозий маънода искавич, искабтопар сўзлари қўлланилади. Умуман, ҳид исга нисбатан адабий норма ҳисобланади: Муаттар ҳид тарқатиб паршондир кокилинг.

Ҳоким, ҳакам, ҳаким сўзлари ўзакдош (ҳкм) бўлса-да, булар уч сўз бўлиб, уч хил маънода қўлланилади: ҳоким — ҳукмдор, подшоҳ, фармон берувчи; ҳакам — бирор ташкилий мусобақанинг ранси; ҳаким — табиб, билимдон. Бироқ афсуски, бу сўзлар кўпинча фарқланмай қўлланилаётганлиги масаланинг моҳиятини тушунишга ҳалақит бермоқда.

Сурхондарё радио ва телевидениеси орқали сўзлаётган юртдошларимиз тилида қуйидаги ғайритабиий, ғайрилисоний нутқий бирликлар учрайди: Ақл баровар (бовар демоқчи) қилмайди; носоз (насоз демоқчи) ишламай қолди; ҳокимимизни қўллаб-қўлтиқлаймиз (қувватлаймиз дейиш керак, акс ҳолда қучоқлаймиз маъноси англашилади); кўзгу (кузги демоқчи) буғдой экилди; вилоятимиз ҳаким (вилоятимиз ҳокими демоқчи) қарор қилди; қўянчилик (қуёнчилик демоқчи) фермасига бордик; жанубда қўяш эллик градусга чиқади (жанубда қуёш эллик даражагача иситади бўлиши керак); бу йил эллик хўжаликка том солиб (уй қуриб демоқчи) бердик; у вақтларда мен бачча (бола демоқчи) эдим; президент қарори билан аҳоли газлаштирилди (аҳоли хонадони газ билан таъминланди бўлиши керак); қишлоқ аҳолиси ем-хашак билан таъминланди (ҳолбуки, аҳоли эмас, мол хашак билан таъминланади); меҳмонлар Ҳожин Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилдилар (ҳожин сўзи хўжа сўзи билан алмашган: ҳожин—ҳаж қилган, ҳажга борган, хўжа эса диний шахс ёки ҳукмрон—диний қатлам вакили); методик ишларни пессоветда (педсоветда демоқчи) кўриб чиқдик; меҳмонлар учун махсус эскўрсаводлар (экскурсоводлар демоқчи) тайинланди; гўшт, сут, тухум ишлаб чиқаришни (бу маҳсулотлар ишлаб чиқарилмайди, тайёрланади) юз поезд (фониз демоқчи) қилиб бажардик; корхонамизда (корхонамиз демоқчи) 200 киши меҳнат қилмоқда (бунда корхона эмас, 200 нафар кишилар ишлайдиган жой тушунилади); шу йил 200 тонна қўпол хашак (дағал хашак демоқчи) тайёрладик; бироқ ишимизда кўпгина мамма, маммалар (муаммолар демоқчи) бор; мана, бахт уйимиз аллақачон 20 нафар ёш келин-куёвларни (қари келин-куёв ҳам бўладими?) рўйхатдан ўтказди; илоҳим, ке-

лин-куёвлар ўзидан кўпайсин (ўзидан кўпаймай, бошқалардан кўпаймиди); қутурган ҳайвонлардан беш мингдан ортиқ киши жароҳатланиб (касалланиб дейилиши керак, ўқ тегса, биров урса, жароҳатланади) тиббиёт мутахассисларига мурожаат қилган («Сурхон тинги», 1993, 13 март); темир йўлдан ўтиш жойда ёки темир йўл чорраҳасида «поезддан сақланг ёки сақлангиз» деган ғайритабиий ёзувни ўқиб қоласиз. «Берегись поезда» гапи поезддан сақлан ёки сақланинг тарзида таржима қилинмагани учун бунда сиз ўзингизни эмас, бировларни поезддан сақлашингиз керак деган мазмун англашилиб қолган; шаҳар кўчаларида: «Ахлат тўкманг 1000 сўм бож тўлайди» деб ёзилган. Ҳолбуки бож (жарима демоқчи) подшоҳларга, бекларга енгилган давлат томонидан енгган давлатга тўланган; ёки аҳлат тўксангиз, давлат Сизга 1000 сўм бож тўлайди, деган мазмун ҳам англашилиб қолган; ишдан холтўрани (халтура демоқчи) йўқотиш керак.

Тошкент радио ва телевиденеси орқали сўзлаётган нотиқлар нутқларида: «Илғор технологияни қўлланиб (қўллаб демоқчи) катта ютуқларга эришдик. Техникадан унумли фойдалансамиз (фойдалансак демоқчи) планни ошириб бажарамиз. Қўзилатиш компанияси термини ҳам киши гашиң келтиради. Аввало, компания эмас, сезон, мавсум сўзларини қўллаш керак. Пахта терими компанияси деганда, ҳамманинг пахта теримига сафарбар қилиниши тушунилади. Қўзилатиш компаниясида ҳамма ёпирилиб қўйларни туғдирмайди, яъни қўзилатмайди. Қўйнинг ўзи қўзилайди. Демак, қўзилатиш термини ҳам сунъий, чунки қўзилатиш компанияси даврида қўйдан бошқа моллар ҳам болалайди-ку! Нима учун улоқлатиш, бузоқлатиш, бўталоқлатиш, чурпалатиш, қулунлатиш каби сўзларни қўллamayмиз? Хулоса шуки, қўзилатиш компанияси ўрнида қадимий атамамиз бўлган **тўл, тўл тушди, тўл мавсуми, тўл давом этипти, тўл тамом бўлди** каби терминларни қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Тўл ўзбекча сўз бўлиб, **тўлмоқ, кўнаймоқ** (қўзи, улоқ, бузоқ ётадиган жой—тўла, ер тўла сўзлари ҳам шундан олиingan) маъносини англатади ва барча турдаги ҳайвонларнинг болалаш — кўпайиш мавсумини ифодалайди.

Нутқнинг гўзаллиги сўз танлаш — гап қўллашдан бошланади. Масалан, жонли сўзлашувда ичимизда «икки»чилар йўқ, ўнта аълочи бор. Сидиқ билан ётоқхонада беш йил бирга ётганман, Олдимиз 180, кетимиз (кейинимиз) 70 кило пахта теряпти, гаплари маълум воқеликни ифодаляпти, тингловчига ҳам тушунарли. Бироқ, сўзловчи ичимизда сўзи ўрнида орамизда, ётганман сўзи ўр-

нида турганман, олдимиз сўзи ўрнида фаолларимиз, илғорларимиз, фаол теримчиларимиз, чаққон теримчиларимиз; кетимиз (кейинимиз) сўзи ўрнида бўш теримчиларимиз, қолоқ теримчиларимиз, кам терадиганларимиз каби сўз ва ибораларни қўлласа, маданий нутқ талабига жавоб берган бўлади. Ёки Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, олдингизга келдим гапларида олдиндан сўзи ўрнига ёнингдан, олдингизга сўзи ўрнига ёнингизга сўзлари қўйилиб (олд сўзидаг қочиб) айтилмоқдаки, бу мантиқан тўғри эмас. Сув ёни томондан оқаётган бўлса ҳам, олд сўзи билан айтилиши маъқул, чунки олд сўзи яқин маъносида қўлланилган. Ёки сиз кимнингдир олдига борасиз, ёнига эмас.

Айрим бастакорларимиз ҳам турли мақсадлар билан шеърый мисраларни, ундаги сўзларни биллиб-билмай ўзгартириб, ҳато ва нуқсонларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқдалар. Мана, бир-икки мисол келтирайлик: Машрабнинг «Агар маҳшарда оҳ урсам, беҳишт жовидан ўртар» мисрасидаги беҳишт жовидан сўзлари замину осмон сўзлари билан алмаштирилганлигидан мантиқ бузилган, чунки маҳшарда урилган оҳ шоир учун еру осмонни эмас, беҳиштнинг мангу ўртанишига сабаб бўлиши керак, яъни маҳшар воқеаси еру осмон билан эмас, беҳишт ёки дўзах билан узвий алоқадор.

Т. Тўланинг Тунлари ойдек бедор ёнингда ўтиргим бор («Навниҳол») мисрасида бошингда сўзи ёнингда сўзи билан ноўрин алмаштирилган. Чунки хоҳ ухлаб, хоҳ бемор ётган одамнинг аслда бошида, бош томонда ўтирилган. Халқимиз: олти ойдирки беморнинг бошидан кетмайман, бошида парвонаман деб гапиради (бош улуг-да). Шоирнинг кейинги Болиш қилиб бошинга шу ойни келтиргим бор, мисраси ҳам юқоридаги фикримизни тасдиқлайди.

Тўғри, Г. Ғулومнинг «Бизнинг хотинларга ҳаё дастмоя» мисраси кейинги нашрда «Бизнинг аёлларга ҳаё фазилат» формасида ўзгартирилган ва нутқий маданият таъминланган.

Шеърларни бузиб айтаётган артистлар тил эгаларининг гашига тегишларини билсалар эди. Бир-иккита мисол: Огаҳийнинг ҳарфий санъатнинг юксак формасида битилган:

Мушқин қошнингнинг ҳайъати ул чашми жаллод устина,

Қатлим учун нас келтирур нун элтибон сод устина.

байтидаги мушқин (тим қора хушбўй модда) сўзини мушқил, ҳайъати (кўриниш, шакл, сурат, ёй) сўзини ҳаяги, ҳаёт, қатлим учун (ўлимим учун) сўзини қасдим учун, нас (ўлимга ҳукм қилувчи) сўзини ноз (нозланмоқ) ёки нос (отадиган) келтирур, сод (арабий ҳарф) сўзини сөз тарзида айтиш ҳамон Давом этмоқда.

«Ит» классик адабиётда элу халққа, ёрга вафодор, ўта камтар ва танти инсон тимсоли эканлигини зиёлиларимиз яхши билишадлар. Алишер Навоий маҳбубасига: «Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил» дееа, шоҳ Бобир: «Итингдурман сочинг занжирини бўйнимга пайванд қил», ошнқ Фурқат эса: «Адашган ит каби Фурқат қаён боргум билалмасман» дейдиларки, юқоридаги «Итлар» шеърятдаң қувиладиган бўлса, яъни **кимса**, **қул** каби сўзлар билан алмаштирилса, (адашган кимсадек, қулингдурман каби) марҳумларнинг руҳлари рози бўлмайди. Чунки кимса, қул тушунчалари билан Ит тимсоли моҳиятан бошқа-бошқа ҳодисалардир. Акс ҳолда «Ит» ўрнида шу сўзларни қўллаган бўлар эди, улар.

Тўғри, тилда индивидуал услуб, эркин тасвир мавжуд, лекин бу адабий нормага мос, тил эгаларига тушунарли бўлиши шарт. Масалан, Бу йил дастамиз пахтакорларга яхши хизмат қилди. Мен 155-нақлиётда ишлайман, гапларида (даста ва нақлиёт сўзлари ноўрин қўлланаётганлигидан) аксарият тил эгалари сўзловчи фикрини аниқ тушуниб етмайди. Еки Мўйсафид мозий қатламлари не-не сирларни ўз бағрида сақлаб келмоқда («Ўз. ад. ва санъати») гапида мўйсафид мозий қатламлари ибораси ўрнида кўҳна тарих; осори атиқа (биз бу ибораларнинг қўлланишига қарши эмасмиз) ўрнида ноёб ёдгорликлар, қимматли асарлар каби ранг-баранг, айни пайтда халққа тушунарли воситаларимиз бор-ку!

ВИЛКА — ШОХАМИ?

Пахта теримида бўлганимизда бир куни бригадир бизни уйига — меҳмондорчиликка таклиф қилди. Чиройли дастурхон ёзилди. Қўли билан овқат емайдиган «нозик» бир домла бригадирнинг ўғлига: «Йигитча, бир шоха олиб келинг», дейиши билан, йигитча «ўзапоя устидаги шохани олиб келса бўладими. Шунда мен: «Эй ука, шохангиз билан молингизга хашак беринг, биз овқатни шоха билан эмас, вилка билан еймиз», деб кулишдик.

Гап шундаки, вилка шохага ўхшаса-да, вазифаси бошқа-бошқа. Ўзбек таомни ё қўл билан (қуюқ бўлса), ёки қошиқ билан (суяқ бўлса) тановвул қилади. Вилка оврупоча овқатланиш одатининг ўзбек ҳаётига кириб келиши билан тилимизга ўзлашиб қолди. Уни шоха ёки айриқ деб аташ, таржима қилиш тўғри эмас. Масалан, қошиқ, товоқ каби овқат идишларимиз бўлганлиги учун лошка, чашка сўзларини қўллашга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ. Ёки русларда бизнингга ўхшаган чай идишлари бўлмаганлигидан, чайнак, пйёла сўзларини чайник, пйялушка (пйяла) формасида қабул қилганлар.

БИЛЕТ—ЧИПТА ЕКИ ПАТТАМИ?

. Аввало патта чиптадан фарқли бўлиб, у аслда бирор маъзилдан чиқиб кетаётган шахслар, бирор меросдан маҳрум қилинган, ҳаттоки, ажралган эр-хотинлар қўлига тутқазиладиган (ажрим ёки талоқ хатига ўхшаш) бирор ҳуқуқ берадиган расмий ҳужжатни аниқлатган. Ҳозир ҳам жўнатиб юбормоқ мазмунида «Паттасини қўлига бер» гапи қўлланилади. Чипта шахснинг вақтинчалик бирор ҳаракатини тасдиқловчи восита бўлиб, бу маълум даражада билет тушунчасини ифодалайди. Умуман олганда, билет тушунчаси ва унинг қўлланиш доираси чипта ёки патта сўзларининг маъноларидан кенг бўлганлиги учун бу атамаларни истаган вақтда бирининг ўрнида иккинчисини қўллаб бўлмайди. Масалан, имтиҳон билетлари атамасини имтиҳон чипталари, имтиҳон патталари бирикмалари билан алмаштириш тўғри эмас. Талабага: Чиптангиз (паттангиз нечанчи?, чипта (патта) номерингиз неча? Чипта (патта)нинг 3-саволига жавоб беролмадингиз, деб бўлмайди. Чунки транспорт учун олинган билет билан имтиҳон билети ёки ҳарбий билет моҳиятан бошқа-бошқа тушунчалардир.

Хулоса: йўловчилик ҳуқуқини берадиган ҳужжат учун чипта (патта эмас), имтиҳон олиш учун тузилган ёки ҳарбий комитет томонидан берилган ҳужжатлар учун билет сўзини (белат, белот формаларида) қўллаш керак.

Бир қарашда тиш чўтка, батинка чўтка, кийим чўтка, этик чўтка атамалари бенуқсондай кўринади. Бироқ эътибор берилса, тиш чўтка батинка, кийим-бош, этик тозалайдиган чўткалардан бутунлай фарқ қилади. Бунга рус тилидан қилинган таражиманинг салбий таъсири бўлса, минг йиллар давомида Шарқда, жумладан, ота-боболаримиз томонидан эъзозлаб, қўлланиб келинган МИСВОҚ атамасини йўқотиб қўйганлигимиз сабабдир. Мисвок ўтмишда ҳамма мамлакатларда ҳам кишини соғломлаштирадиган доривор ўсимликдан (масалан, Бойсунда қазонузэр ўзагидан) тайёрланган.

Хулоса: тиш чўтка супъий атама, бунинг ўрнига мисвок сўзини қўллаш маъқул.

1993 йил 3—4 апрель кунлари Ал-Ҳаким Термизий хотирасига бағишлаб ўтказилган Халқаро миллий кураш мусобақасини бошқарган мутахассис зиёлилар нутқида минглаб томошабинларнинг истеҳзоли кулгиларига сабаб бўлган ва биз ёзиб олган қуйидаги гайритабиий гаплар «жаранглаб» турди: Қара полвоплар ўртага чиқсин; мана ҳозир фатво (фотиҳа демоқчи) бериш учун навбатда...

қарри (некса ёки фахрий деса бўлади-ку!) полвонларимизга берамиз. Энди навбат ёш авлодга (пионерларимизга ёки кашшофларга дейиш ўрнига). Қизил белбоғ дакки жазоси билан жазоланади. Дакки берилади. Дакки баҳоси. Баҳоси—дакки. Дакки баҳо билан баҳоланади. Гирром баҳо. Гирром баҳоси берилади. Огоҳлантириш — танбеҳ баҳоси берилади. Огоҳлантириш билан жазоланади. Қизил белбоғлик чала. Чала баҳоси берилади. Чала галаба берилади. Ёйбош баҳоси берилади. Икки ёйбош бир галаба. Бир галаба баҳоси берилади.

Бунда икки ҳолат кишини таажжублантиради: Минг йиллар давомида курашиб жаҳонни ҳайратга солган паҳлавон боболаримиз томонидан қўлланилган кураш жараёнини, барча ҳаракатларни атиқ ифодаловчи: ҳалол, ҳаром, гирром, урди, босди, босмади, уролмади, урмади, ургани йўқ, йиқитди, йиқита олмади, йиқитган эмас, орқаси билан урди, орқаси билан уролмади, орқаси ерга тегмади, чалқанча тушди, чалқайрама урди, биқинлатди, ёйбошлатди, тизанлатди, ётиб отар қилди, силтаб урди, елкадан ошириб урди, бети билан тушди, тепиб йиқитди, ҳалол урди, кўтариб урди, кўтариб ташлади, соф галаба, енгди, енгилди, қизил белбоғ қолиб, қора белбоғ мағлуб, каби ранг-баранг тил воситаларимиздан, анъанавий атамаларимиздан спорт ва жисмоний тарбия шинавандалари фойдалана олмадилар. Сўнгра 20 минг мусулмон ҳузурида — «Алломиш» майдонида полвонлар юртини рус тилидаа бошқарилдики, бунда ал-Ҳаким бобомиз: Эй, аттайг, менинг бугунги авлодим унинг тили—А. Навоий тили машқ ёки буйруқ беришга яроқсиз экан-да, деб ҳайрат бармоғини тишлаб тургандай бўлди. Ўзингиз айтинг, ахир дунё халқлари ҳарбий машқларни, жисмоний ҳаракатларни ўз она тилларида бажарадилар-ку! Жисмоний ҳаракатларни бошқаришда ўзбек тилида ҳамма атамалар мавжудсу!

II БОБ. ТИЛИМИЗ БЕЗАГИ

Бисмиллоҳир роҳмапир роҳим.

Кун ва тун бирисиз иккинчиси мавжуд бўлмаган, бири иккинчисини пайдо қиладиган, моҳиятан инсон учун тенг қимматга эга бўлган ҳодисадир. Инсон фаолияти тун ва кун каби бир бутун жараён бўлиб, тўхтовсиз давом этади. Тун қанчалик тинч кечса, кунимиз ҳам шунчалик унумли бўлади.

Исломот таълимотида тун барча хайрли ишларни амалга ошириш учун инсонга берилган ҳақонияг буюк инъомидир, дейилади. Фарқ шундаки, инсоннинг тунги (уйқудаги) фаолияти ботиний (пассив), кундузги фаолияти зоҳирий (актив) кечади. Шу маънода ҳаёт тонгдан бошланади, дейишса керак.

Қадим замонлардаёқ одамлар бир-бирларининг кун ва тун кечириш фаолиятларига боғлиқ қарамаганлар, яъни ҳар кун, ҳар тун — ҳар он умр дафтарининг безаклари сифатида эъзозланган. Сулаймон Боқирғоний: Ҳар кам кўрсанг, Хидр бил, Ҳар тун кўрсанг, Қадр бил; Алишер Навоий: Ҳар тунинг бўлибон Қадр, Ҳар кунинг бўлисин Наврўз, дейдилар. Шу маъсад билан боғлиқ ҳайрихоҳлик ифодаловчи жуда бой лисоний воситалар тилимизда пайдо бўлган ва бизгача етиб келган.

Масалан, ҳозир ҳам тунги ётиш олдидан хайр, хайрли кеч, тунингиз хайрли бўлсин, тинч ухлаб туринг, яхши ётинг, яхши ётиб туринг, яхши ухлаб туринг, яхши тушлар кўринг, ширин тушлар кўринг, каби иборалар билан хайрлашиб, тонгда ассалому алайкум, яхши ухлаб турдингизми, яхши ётиб турдингизми, тинч ухладингизми каби гаплар билан учрашिलाди. Буларга мос ҳолда раҳмат, ташаккур, ҳудога шукр, оллоҳга шукр, тангрига шукр, алҳамдулиллоҳ каби воситалар билан миннатдорчилик изҳор қилинади.

АВВАЛ САЛОМ

Қўпгина тилларда (рус, инглиз, немис, араб, форс ва б.) уч боқичли саломлашниш одати мавжуд.

Масалан, рус тилида саломлашнишнинг вақт билан чегараланмаган шаклида **здравствуйте, привет** формаларидан ташқари, куннинг қисмларига нисбатан қўлланадиган **доброе утро, добрый день, добрый вечер** формалари бор. Форс тилида саломлашнишнинг вақт билан чегараланмаган ассалому алайкум формасидан ташқари, куннинг қисмларига нисбатан қўлланадиган **субҳ бахайёр, рўз бахайёр, шаб бахайёр** формалари бор. Араб тилида саломлашнишнинг вақт билан чегараланмаган **Ассалому алайкум** формасидан ташқари, куннинг

қисмларига нисбатан қўлланадиган сабоҳад хайри (жавоби—сабаанури), наҳарукум саидун (жавоби-наҳарукум мубаракун), масаалхайри (жавоби—масааннури) формалари бор.

Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида куннинг тонг, пешин ва кеч пайтлари учун саломлашиш формалари йўқ. Айрим оила, ишхона ва кўчаларда баъзан тонгга учрашувни эрталабки салом, кундузги учрашувни кундузги салом, кечки учрашувни кечки салом иборалари билан қаршилайдиларки, бу русча саломлашишнинг ўзбек тилидаги сунъий қолипидир.

Ўзбекларда эрталаб турганда ҳам, тушда ёки кечқурун учрашганда ҳам, Ассалому алайкум дейилиб, Ваалейкум ассалом жавоби олиниши томонлар эҳтиёжини қондиради. Бунда ўзбек тили саломлашиш воситаларига камбағал экан, ассалому алайкум ҳам арабларники деган нотўғри хулосага келишга шоярмиланг. Биринчидан, ассалому алайкум айни замонда, туркий халқларнинг ҳам тил бойлиги ҳисобланади. Тилимизда минг йиллар давомида саломлашишнинг Салом, Ассалом, Ассалому алайкум, Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳ, Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракоти формалари мавжуд бўлиб, булар турли табақа, тонфа, турли савия ва ёшдаги тил эгалари нутқида ҳар хил услубий мақсад билан жуда муваффақиятли қўлланиб келган ва аждодларимизнинг юксак маънавий талабларини қондирган. Иккинчидан, арабларгача ҳам туркий тилларда саломлашиш яхшиямисиз (ёқшимисиз) соғмисиз, тинчмисиз, ёсонмисиз, ёруғ ўлунг, ёнуғ ўлунг каби хилма-хил туркча воситалар орқали амалга оширилган. Буларнинг кўпи ҳозир ҳам туркий халқлар тилида фаол қўлланилади.

Салом бериш—суннат, жавоб бериш—фарз экан, у қачон, қарерда, кимларга берилади ёки берилмайди деган саволга ҳам шу ўринда қисқача тўхталайлик: суворий (отлиқ) пиёдага, юриб кетган киши ўтирганга, озчилик кўпчиликка, кичиклар каттага аввал салом бериши керак. Тонгда турганда оила аъзолари ота-онага махсус салом бериши керак. Намозини адо этган кишига ҳам салом бериш талаб этилади.

«Агар овқатланаётган жамоа олдига бир киши келиб салом берса, таомга таклиф қилинг, агар салом бермаса, таклиф қилманг», дейилади Исо Термизий ёзиб олган ҳадислардан бирида,

Қуръон ўқиб турган кишига, азон айтаётган ёки эшитаяётган жамоага, намоз ўқияётган кишига, ухлаб ётганга, ҳожат вақтида, либосиз кишига, номаҳрам, нотаниш аёлга салом берилмайди.

ХАЙРЛАШУВ ВА УЧРАШУВ

Хайрлашув икки шахс ўртасидаги оддий муносабатдан тортиб, мураккаб маросимгача бўлган жараёни ўз ичига олади. Табиийки; инсон ҳар хил мақсад билан остона ҳатлаб ташқарига отланади: биров ишхонага, биров сафарга, биров узоқ ўлкалар бўйлаб сайру-саёҳатга, биров жангга... Бунда кетувчи нутқида хайр, яхши қолинг; кўришгунча, соғ бўлинглар, омон бўлинглар, саломат бўлинглар, яна қайта кўришгунча соғ-омон бўлинглар, хўш денглар (шевада)... алвидо; кузатувчи нутқида хайр, яхши боринг, яхши бориб келинг, сафарингиз беҳатар бўлсин, йўлингиз беҳатар бўлсин, ой бориб омон келинг, соғ бориб саломат келинг, тўлинг, тўкилмаг, олинг олдирманг, олдингиздан ой чиқсин, орқангиздан кун чиқсин, оқ йўл, оқ йўл бўлсин, худога топширдик, оллоҳга топширдик, тангрига топширдик, ўзи соябон бўлсин, худо ёр бўлсин, паноҳингиз худога, бир худога топширдик, паноҳи худо, худо ҳофиз (кейинги иккиси —шевада), қирқ чилтон жиловдор бўлсин, пирлар мададкор бўлсин, пайғамбарлар ёр бўлсин, арвоҳлар ёр бўлсин, алвидо каби воситалар қўлланилади. Гап шундаки бу «дурдона»лар ҳар қайсисининг қўлланиш ўрни, вақти, шарт-шароити бўлиб, бу хайрлашувчидан мисоний малака, нутқий маданият, мантиқий билим, савия, дунёқараш, воқеликка эътибор ва эътиқод кабиларни талаб қилади, Масалан, ишга кетаётган хонадон соҳибига: сафарингиз беҳатар бўлсин, ой бориб омон келинг; мактабга жўнатилаётган болага: Хайр ўғлим, оқ йўл бўлсин, худо ёринг бўлсин ёки армияга жўнатилаётган йигитга: алвидо! дейилмайди, албатта. Чунки алвидо сўзи қайта кўришмаслик —ўлим билан боғлиқ тушунчага нисбатан қўлланилади. Ҳаттоки она урушга кетаётган ўглининг бошига ўлим соя солиб турганлигини била туриб, унга алвидо демайди. —Оллога топширдим дейди. Ўлгандан кейин ҳам тупроққа топширдим дейди. Мана шу нутқий маданият —эвфемик тасвир Ўткир Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» асарида юксак формада акс этган:

Жон болам, жоним болам.

Оллоҳга топширдим сени.

Оллоҳ додимга етмади,

Тупроққа топширдим сени.

Учрашув жараёни ҳам хайрлашув каби мураккаб тушунча бўлиб, янги кишидан тортиб, оила ёки жамоа аъзолари ўртасидаги расмий муомалани ўз ичига олади. Биз бу ўринда учрашувни торроқ маънода —хайрлашувдан кейинги кўришув —сўрашувни назарда тут-

япмиз. Иил, ой, ҳафта, кун, ҳатто куннинг бир қисмида кўришмай, кейин учрашган одамлар, хусусан, қариндош-уруғлар нутқида ас-салому алайкумдан кейин кўпроқ қўйидаги лисоний воситалардан фойдаланилади: тинчмисиз, омонмисиз, эсонмисиз, эсон-омонмисиз, тани-жонингиз соғми, яхши келдингизми, сафар муборак, саёҳат муборак, зиёрат қабул бўлсин ва ҳ. к. Бунда сўроқ гапларига тасдиқ гап формасида жавоб беришдан кўра (соғ-саломатмисиз?— Ҳа, соғ-саломатман формасида) раҳмат, ташаккур, худого шукур, оллоҳга шукур каби воситалар билан жавоб бериш нутқий норма ҳисобланади.

ОИЛА НУТҚИ МАДАНИЯТИ

Чиройли гапириш маданияти оилада бошланади. Аввало катталар: бобо, момо, сўнгра, ана, ука, опа, сингилларнинг бир-бирларига мурожаати, мулоқоти оила нутқи маданиятининг шаклланишида асос бўлиб хизмат қилади. Бир қарашда оила аъзоларининг нутқий фаолияти жўн, эркин, чунки адабий тил нормасига солиб турувчи куч—таъсир йўқ. Масалан, жамоа орасида «она» деб гапирувчилар оилада оин, ая, опа, мама, ажа, мам, мамлаша деяверадиладар.

Аслида оиладаги нутқий тарбия жуда мураккаб жараён бўлиб, уни ижобий ҳал этишда, яъни оила аъзолари нутқининг келажак тараққиётида оила бошлиқларининг нутқий маданияти, диди, савияси асосий омил бўлиб хизмат қилади. Масалан, баъзи оилаларда мактабга борадиган болалар ўзларидан катта болаларнинг, шу жумладан, ўз туғишганларининг номларига ака, опа сўзларини қўшиб ёки сизлаб мурожаат қилишни билмайдилар; ҳатто ота-оналарига ҳам «сен» деб мурожаат қиладилар.

Маълумки, анъанаю одобимизга кўра оила аъзолари: болалар, келинлар бирор зарурият туғилмаса, оила бошлиғининг номини тилга олмайдилар. Уларнинг номлари ўрнида қўлланадиган ота, ада, дода, падар, падари бузруквор, наъба, қиблагоҳ; она, эна, оин, ая, ажа, волида, волидан меҳрибон, қазба, влидан мушфиқ, муниса, модар каби ўнлаб нафис (эвфемистик) ифода воситаларимиз мавжуд.

Бу атамалар ҳар хил услубий қимматга эга бўлиб, булардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш сўзловчидан маҳорат, нутқий маданият талаб қилади, албатта.

Бу масаланинг мураккаб нуқталаридан бири эр ва хотиннинг бир-бирларига мурожаат қилишларида ҳозиргача томонларни тўла қаноатлантирадиган, қулайлик туғдирадиган атамалар танланмаганлиги ва услубшунослар томонидан тавсиялар берилмаганлигидир.

Кузатувдан маълум бўлдики, эр хотиннинг номиши айтиб чақиришдан ташқари, унга; хотин, аёл, завжа, заифа, ожиза, пошникаста, ёстукдош, умрдош, умр йўлдош, турмушдош, турмуш ўртоқ, рафиқа, оила, болалар, онаси, ойиси, болаларнинг онаси, хазайка, бека, ҳой, оҳой, ҳой дейман, оҳой дейман, кампир, мамаша, Абдулла (ўғлининг номи), Райҳон (қизининг номи) каби 40 га яқин атама билан мурожаат қилар экан. Хотин эрининг номиши айтиб чақиришдан ташқари, эр, хўжайин, дадаси, отаси, адаси, болаларнинг отаси, турмуш ўртоқ, умр йўлдош, ёстукдош, жўрам, бегим, эркагимиз, мардак, кишим, улар, у киши, ҳой, оҳой, ҳой дейман каби атамалар билан мурожаат қилар экан.

Уйлангунга қадар йигит нутқида қизга нисбатан, баъзан қиз нутқида йигитга нисбатан қўлланадиган: севгилим, севганим, севадиганим, севишганим, суйганим, кўнгил қўйганим, кўнгил берганим, топганим, топишганим, таълаганим, ёқтирганим, сайлаганим, учрашадиганим, танишганим, кўзлаганим, кўз остига босганим, гап берганим, гаплашиб қўйганим, сўз берганим, ваъда берганим, ваъдалашганим, боғланганим, аҳдлашганим, аҳди паймон қилганим каби 30 га яқин сўзлар бор экан. Қиз ўлгурнинг гая бериб қўйгани бор экан («Саодат»). Яллама-яллама яллаганим бор, Шу қизлар ичда таълаганим бор (қўшиқ) ва б.

Назаримизда бу атамаларнинг қўлланилишидаги ҳолатларга умумий ёндашиш мумкин-у, бироқ эр ва хотинларга «фалон» атамалардан фойдаланиш, «фалонлар»идан фойдаланиш дейиш, яъни тавсиянома бериш жониз эмас. Чунки юқоридаги воситаларнинг ҳаммасининг ҳам маълум услубий талаб, шарт-шароит, замон-макон, сўзловчининг савияси билан боғлиқ қўлланиш ўрни, вақти бор. Масалан, Меҳмонимиз тўрт марта хотин қўйган экан («Муштум») гапида хотин сўзини унинг бошқа маънодошлари билан алмаштириб бўлмайди: тўрт марта аёл қўйган, тўрт марта хазайка қўйган, тўрт марта ёстукдош қўйган, тўрт марта рафиқа қўйган, тўрт марта заифа қўйган деб бўлмайди.

Эки ойиси, онаси, хазайка, дадаси, отаси, адаси каби атамалари асосан, оилада актив қўлланилади, бироқ турмуш ўртоғим, умр йўлдошим, умрдошим каби атамаларни оилада қўллаш нотабиий чиқади. Яъни уйда ўтирган эр хотинига қараб: Эй, турмуш ўртоқ, эй, умр йўлдошим, эй, ёстукдош бир чой дамлаб келинг, дэйдиган бўлса, фақат кулгига сабаб бўлади, холос. Бегим, бека, бону, завжа, рафиқа атамалари асосан, бадий асарларда юқори услубга хос

тантанаворлик ифодалаш учун учун қўлланади. Масалан, Кумуш-биби Отабекка «Бегим», Отабек Кумушбибига «Завжам» деб; «Улуғбек хазинаси»да Қаландар Қарлоқий ўз севгилисига «Бону» деб мурожаат қилган.

Бунда предмет ёки шахс ўз номи билан аталмас экан, унга ном беришнинг нима кераги бор деган савол ҳам туғилиши мумкин. Гап шундаки, қадим замонлардаёқ айрим шахслар, социал қатламга мансуб кишиларнинг номлари ҳаётдаги мавқеига қараб эъзозланган ёки диний тушунчалар таъсирида муқаддаслаштирилган. Масалан, худолар, пайгамбарлар, подшоҳлар, пирлар, устоалар, уруғ бошлиқларни, ота, она, —оила бошлиқларининг номлари ана шундай тоифага киритилган. Буларнинг номларини айтиб чақириб одобсизлик ҳисобланган ва бу номлар ўрнида тилимизда айтилиши янада қулай бўлган эвфемистик атамалар шаклланган. Шунинг учун ҳам зарурият туғилмаганда, эр-хотин бир-бирларининг номларини атаб (хусусан, фалонча ака деб) чақиритилари одоб ҳисобланмайди.

СОВЧИ ТИЛИ

Ўғил-қизларимиз вояга етгач, ўғлимизни яхши жойлардан уйлантириш, қизларимизни яхши жойларга узатиш ҳаёли хотирамизни тарк этмай қўяди. Табиийки, уйланиш жараёнининг бепланиши совчи фаолияти билан боғлиқ. Демак, совчи ҳам танланади. Анчироғи, ҳар ким ҳам рисоладагидек совчилик қила олмайди. Чунки қиз борининг номи бор. Қолаверса, бировнинг боласини бағридан «юлиб олиш» учун совчи шакли-шамойилли, сиёқ-сийратли, савти-саловатли, тили-забони ўткир—сухандон бўлиши керак. Нодон элчи давлатлар ўртасидаги муносабатни бузганидек, совчилик одобини, тилини билмаган шахс ҳам муқаббат қўрғонини ваёрон қилиши ҳеч гап эмас. Бундан ўқувчилар тилшунослар томонидан ишлаб чиқилган тайёр қолиқдаги совчилар нутқи ёки унинг «записи» бор экан-да, деб ўйламасилар. Лекин барибир тилимизда совчилар қўлланиши керак бўлган бисотимиз—расмий гап-сўзларимиз бор-да. Мана улар: Бир қоншиқ қонимиздан кечинг; эгингизни супуришга келдик; қулликка келдик; қариндош бўлишга келдик; қизингизни қўлини сўраб келдик; қуда бўлишга келдик; шерикчилик бир йилчилик, қудачилик минг йилчилик; қизингизни фарзандликка сўраб келдик; бир қизимиз иккита бўлсин деб келдик ёки қизим йўқ, Сиздан қиз сўраб келдим; ўғлимизни бахтли қиларсиз деб келдик; уйимизни обод қиларсиз деб келдик ва ҳ. к.

Ўзингиз ўйланг, бундай камтарона, таъсирчан, бобаки ибораларимиз турганда, бирданига гапни: ўғлимиз қизингиз билан гаплашибди, қизингиз ҳам ўғлимизга тегишга рози, шунинг учун қизингизни олишга (келин қилишга ҳам демасдан) келдик дейилса, ҳар қандай ота-онанинг ҳам кийинги тоққа чиқиб кетади.

Ҳар икки томон келишгач, совчи яна келишда ўз нутқида патир ушатсак, нон синдирсак, унаштирсак, фотиҳа қилсак, кўп маълуми қилсак, номзод қилсак, бошини боғласак; тўй қилишга келишганда эса: бошини бириктирсак, бошини қўшсак, бошини иккита қилсак, бошини қўшиб қўйсак, уйли қилсак, уйини тушириб берсак, тўй қилсак, тўйини бошласак, тўйни ўтказсак каби тил воситаларидан фойдаланиши мақсадга мувофиқдир.

Баъзан фарзандларимиз ёшлигидаёқ анъана бўйича турли сабаб ва мақсадлар билан бир-бирига унаштирилган бўлади. Бундай вақтда қиз отасининг нутқида қизнинг банд эканлигини ифодаловчи «бешик кертги» қилинган, этак йиртиш қилинган, аталган, айттириб қўйилган, гаворабахш қилинган, қулоғи тишланган, ҳатто назр қилинган иборалари қўлланилган ва ҳозир ҳам баъзан қўлланилади.

Агар куёв ёки куёв томон маъқул тушмаганлиги учун қиз берилмайдиган бўлса, совчиға: улар бизга тўғри келмайди, улар бизнинг тенгимиз эмас, камбағал, тағи паст, Отаси алкаш, йигит ишламайди ёки йигит хотин қўйган, ўтириб чиққан каби камситувчи гапларни қўлламаслик, бунинг ўрнига юқорида айтганимиздек, қизимиз банд, боши боғлиқ, аталган бор, ёки ҳали ёш, ўқийдиқ каби иборалардан фойдаланиши лозим бўлади.

Тўйда ёки тўйдан кейин келишган ёру биродарлар, оғизларига келиш гапларни рағбатсизлик, аксинча, табрикликимиз, тўй муқомини, тўй қутлуғ бўлсини, қўша қаринсини, қўнигани билан қўни қаринсини, ўнidan қўнибсини, ушати жувади бўлишсини каби инъанадан келишган фойдаланишлари, буларга тўй эгалари рақмат, қуллуқ, айтганининг келиши каби миннатдорлик ифодаловчи сўз гаплар билан жавоб бериб туришлари талаб этилади.

ХОТИН ОЛГАНМИСИЗ?

Қизингиз, баъзан йигитлардан (хусусан, Сурхондарёнинг кўпгина қишлоқларида): хотин олганмисиз? Хотинингиз борми?, агар «йўқ» десса, Нима, отангиз хотин олиб бермаяптими? Қизлардан: эрингиз йўқми? Эрга чиққанмисиз? Эр олганингиз йўқми? деб сўрашади...

Бунда ёшлар: хотиним бор, ҳали хотин олганим йўқ; қизлар: эрим

бор, ҳали эр олганим йўқ, ёки эрга чиққанам йўқ деб жавоб беришди. Ажабо, бундай қўпол, дағал гаплар ўрнида қўлланадиган уйланганим йўқ, турмушга чиққанам йўқ, тўй бўлган йўқ каби нафис ибораларимиз бор-ку! Йигит уйланади, қиз турмушга чиқади. Бошқача айтганда, қиз эрга—аниқроғи йигитга чиқмайди, эр нарвон эмас ёки қиз эр олмайди, аксинча; эр ёки йигит қиз олади.

Кўпгина кўринишда маданиятли кишилар нутқида онам туғди, синглим туғди, хотиним туғди, қизим туғди ибораларини эшитиб ҳайрон қоласан. Ахир тилимизда бунинг ўрнида қўлланадиган кўзи ёриди, қутилиб олди, фарзанд кўрди, қиз топди, ўғил топди каби ўнлаб ажойиб ифода воситаларимиз бор-ку!

Баъзан билибми-билмайми, ўғилми, қизми? сўзлари ўрнига: эр-камми, урғочими? деб сўрашганига бало борми?! Наҳотки, бу сўзлар ҳайвонга нисбатан ишлатилишини билишмаса?!

Ўғилми, қизми деб сўралганда халқимиз: ўғил бўлса, ўғил; қиз бўлса, қизалоқ, «ҳолва», «Волга», минг қўй каби сўзлардан муваффақиятли фойдаланади.

ИЗҲОРИ МУҲАББАТ

Кимгадир кулгили, бачкана туюлару, бироқ аслда изҳори муҳаббат дипломатиянинг энг мураккаб олий формасидир. Чунки бу жараённинг олдиндан ишлаб чиқилган, учрашув вақтида ёддан айтиб бериладиган нутқий қолипи йўқ. Зотан муҳаббат изҳор қилиш учун нутқ сўзлашнинг ҳам кераги йўқ. Аслда дил рози. Сўзсиз изҳор қилинмоғи керак. Бу севишганлар тилсиз, гунг-соқов бўлиши керак деган гап эмас, бунда томонлар бир-бирини сўзсиз тушуниши, «инписиз» боғлана олиши ёки кам гап билан қалбларни забт қила билиши керак деган маънолар бор. Ўзбекларнинг муҳаббат — тилсиз, русларнинг «Кто любит, тот при встрече молчит», деган сермаъно мақоллари ҳам ушбу фикримизга ҳамоҳангдир. Барибир, изҳори муҳаббатнинг Мен сизни севаман, яхши кўраман, ёқтираман, кўрмасам туролмайман, тушларимда кўраман, ҳаётимнинг, яшашямнинг маъноси сиз, сизсиз менга дунё қоронғу каби воситалари бор. Бироқ буни қачон, қай формаларда, қаерда, қайси вазиятда қўллашни билиш керак.

Шуни таъкидлаш керакки, агар сиз менга тегмасангиз, ёки мени олмасангиз ўзимни ўлдираман, ўт қўяман, томдан ташлайман, дунёдан тоқ ўтаман гаплари изҳори муҳаббат эмас.

Ёки ҳозирги қўшиқларимизда куйланиётган:

Қишда ҳам, ёзда ҳам, кузда ҳам кутаман,

Гар келмасанг дунёдан ёлғиз ўтаман.

Дилдор экансиз ўйласам,

Даркор экансиз ўйласам, гаплари бутунлай мантиқсиз бўлиб, муҳаббат изҳори билан ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Муҳаббат изҳор қилиш билан боғлиқ нутқий воситалар одамнинг ёшига, муҳитига, яшаш тарзига, ҳарактерига, даврига, қараб ҳар хил бўлади. Масалан, Навоийнинг Гулига, Отабекнинг Кумушбибига, Солиҳбойнинг Жамилага, Тошболта ошиқнинг Рисолат парига, «муҳаббат изҳори»ни эсланг. Тошболта ошиқ Рисолат парига қараб: Сизни бир кўрдиму ақлу ҳушимдан бегона бўлдим, деса, Солиҳбой Жамилага юзланиб: Сен чўрим бўлма, уйимнинг гули бўл! дейди. Жамила тушунавермагач, давлатим сенга қолсин, дейман, шу яланг оёқни нима қиласан, эй-тентак, иборалари билан «муҳаббат» изҳор қилади. Барибир, ибораларда муҳаббат эмас, ҳирс ифодаланганлиги сезилиб туради.

Хулоса шуки, ҳеч кимга муҳаббат изҳор қилиш йўлларини ўргатоқчи эмасмиз. Бу жараёнга ҳеч ким устозлик қила олмайди. Бироқ муҳаббат изҳор қилаётганда, камтарлик қиламан, деб, ношудлик қилмаслигини, «нишон»га тегадиган гап танлай билишни, айни чоғда отам бой, мансабдор, машинамиз бор, дангиллама ҳовлимиз бор; миҳдай яшаймиз, курортга олиб бораман каби ёлгон ваъда, ясамақалб, сохта иборабозликдан қочишни маслаҳат берамиз.

ИФФАТСИЗ ЭКАН

Никоҳнинг биринчи кечасидан муваффақиятсиз чиққан (баъзан бу ҳаётда учрайди) қизга нисбатан жуда қўпол, дағал, ўта уят сўз ва иборалар қўллашишади. Мана бу соҳада қандай иборалар бор: қизни биров..., биров теккан экан, бировга берган экан, қиз чиқмади, қиз эмас экан, хотин экан, бузилган экан, қизлиги олинган экан, йитиғ кўрган экан, кўзи очилган экан, нопок экан, жалаб экан, фоҳиша экан, иффатсиз экан, бокира эмас экан, ётган экан, биров билач юрган экан, тоза эмас экан, кўнглим тўлмади кабилар. Қиз нутқида: қуйидаги иборалар мавжуд: ҳеч ким теккан эмас, қизман, бокираман, қизлигим ўзимда, покман, тозаман, иффатим ўзимда, номусим-орим ўзимда, виждоним тоза, пок, ибom ўзимда кабилар. Мана шу сўз ва иборалардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш сўзловчининг билим савияси, маданияти билан боғлиқ; албатта.

Заҳар ичган Гули Навоийга қараб: Алишер, номусим, орим ўзимда дейди; Ибосини ҳадя этиб менинг ёрим келади (қўшиқдан).

Демак, бу гаплардаги номус, ор, ибo сўзлари «қизлик» маъносида қўлланилган ва бадий услуб учун хизмат қилган.

СЕВГАНИДАН АЙРИЛМАСИН

Ажралишган эр-хотинлар нутқида хотинимдан ажралдим, хотинимни ҳайдадим, (ҳайдаб юбордим), хотинимни қўйдим (қўйиб юбордим), эримдан ажралдим, эримдан чиқдим, характеримиз тўғри келмади, чиқиша олмадик, келиша олмадик, никоҳимиз бузилди, никоҳимиз бекор бўлди, талоқ қилдим, талоқ хати бердим, ажрим бўлдик, турмушимиз бўлмади, турмушимиз бузилди, суд орқали ажралдик, уйимиз бузилди каби ўнлаб тил воситалари мазжуд бўлиб, бундан ҳар ким ҳам мақсадга мувофиқ фойдалана олмайди. Ҳолбуки, юқоридаги ибораларнинг ҳар бири маълум бир услубий талаб асосида, сўзловчининг ёши, савияси, диди, воқеликнинг ўрни, пайти; маълум вазият тақозоси билан боғлиқ ҳолда қўлланилади. Масалан, талоқ қилмоқ асосан, ўтмишда қўлланилган бўлиб, кейинроқ ҳам диний шахслар ёки кексалар, баъзан ёшлар нутқида учрайди. А. Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари» асарида ичкуёв Сиддиқжон қайноғаси Зуннунхўжа уйдан хотини Шарофатни (Шарофат Зуннунхўжанинг қизи) ташлаб чиқиб кетаётганда, қайноғаси: Ҳа, жир битдимми, бир тўнинг иккита бўлди-да, ит! дйди. Шунда Сиддиқжон: Ит бўлсам, бўйнимдаги олтин занжирингиз (Шарофатни кўзда тутиб) ўзингизга совға. Янгичасига қизингизни қўйдим, эскичасига уч талоқ, дейди. Лекин юқоридаги воситалар ҳозир бирмунча унутилган бўлиб, ажрашувчилар нутқида кўпинча мен сен билан турмайман, мен сени жавобингни бердим, тўрт томонинг қибла, уйдан чиқиб кет, каби воситалар қўлланилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, айрим чекка қишлоқларда талоқ сўзи орқали ажралишган оилалар ҳам йўқ эмас. Маслаҳат шуки, оилада муносабат бузилганда, уч талоқ иборасини айтишга шошилманг, шусиз ҳам ажралиб улгуришингиз мумкин. Қолаверса, уч талоқ дейлиши билан масала тамом деган гап эмас. Билиб қўйинг: уч талоқ деганингиздан кейин ҳам хотин шарнат бўйича 24 соат уйингизда яшаш ҳуқуқига эга. Шу вақт ичида ғазабдан тушиб, қилмишингиздан пушаймон бўлсангиз, талоқ тушмайди. Умуман, эҳтиёт бўлинг, эрақлар, Сен менга хотин эмассан, сендай хотиним йўқ, мен сени қўйдим, мен сенинг жавобингни бердим гаплари ҳам уч талоқ билан тенг келади.

ЎЛДИ ДЕМАНГ

Инсон ҳар қандай оғир шароитга бардош бериб, ишқилиб ўлим бўлмасин, дейди. Бемаҳал ўлимингдан сақла, деб Аллоҳга илтижо қилади. Бу ҳолат Э. Воҳидовнинг қўйидаги шеърида Гимн бўлиб жаранглаган:

Куй авжида узилмасин тор,
Шеър ярмида синмасин қалам,
Яшаб бўлмай умрини зинҳор,
Бу дунёдан кетмасин одам.

Қўлдан тушиб синмасин қадаҳ,
Лаб текканда тўкилмасин май,
Тўхтамасин уриб турган қалб,
Бошлаб қўйган қўшиғи битмай.

Афсуски, ўлим — ҳақ; яшашнинг боши — ҳаёт, охири — ўлим; демак ўлим ҳаёт (тириклик) билан доимо бирга бўлса-да, у ҳаётга «бевафолик» қилиб, тириклар қалбини ларзага солади. Шунда бор ҳақиқатни, яъни ўлган кишини «ўлди» ёки уни кўмиш керак дейиш янада бир даҳшат.

Ҳазрати Умар (у кишидан худо рози бўлсин) Пайғамбар Алай-ҳиссалом ўлди деб келганларга қилич яланғочлаб таҳдид солади: Расулуддўх ўлганлари йўқ, у киши худонинг даргоҳига кетдилар, дейди. Ривоятга кўра, Ҳусайн Бойқаро сафардалигида севишли хотини вафот қилади. Хабарчи шоҳга бориб: «Хотинингиз ўлди» дея олмаслигини айтиб, Навоийга маслаҳатга келади. Навоий:

Сарвигул соясида сўлди, гул нетмоқ керак? жумласи билан му-рожаат қилишни ўргатади. Хабарчи эшитган шоҳ осойишталик билан Сарвдан тобут ясаб, гулдини кафан бичмоқ керак деган нозик ва юмшоқ жавобни бериб, буни Навоийга етказишни топширади.

Шу муносабат билан қуйида ўлди сўзи ўрнида қўлланадиган эвфемистик яъни юмшоқ сўз ва ибораларимиз ҳақида тўхталамиз.

Фактлар шуни кўрсатадики, эвфемистик воситалар қандай тушунча ифодалашдан (динийми, дунёвийми, салбийми, ижобийми) қатъий назар, маълум эҳтиёж, зарурият — халқларнинг эстетик-эстетик қарашлари, ахлоқ-одоб нормалари замида пайдо бўлган, тил эгаларини маънавий жиҳатдан қаноатлантирган. Одамлар ҳаттоки, нохуш воқеаларни рамзий ифодалар орқали гапирганлар. Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» романида Қазангап чол ўлими ҳақидаги хабар ёзувчи нутқида вафот этди, мангуликка кетди (Қазангап мангуга кетган эди, 17-б), Уккибола нутқида ўлиб қолди, жони узилди, кўз юмди (Қазангап ўлиб қолди, билсам, болақининг жони узилган экан, 4-5); Эдигей нутқида дунёдан ўтди (У ҳам Қазангапнинг дунёдан ўтганлигидан хабардор бўлсин) эвфемистик воситалари орқали берилган.

Яна шу ўрнида ўлди сўзини қўллашнинг ноқулайлиги билан боғлиқ; бир нутқий воситага дуч келамиз: бекат навбатчиси Шоймардон Казангап вафотини унинг 45 йиллик дўсти Эдигейга телефон орқали бирданига «ўлди» деёлмайди: «Ҳалигидай бўлди...», дейди. Эдигей тушуна олмагач, «Ўлибди чоғи...», дейди, яна ноқулайликдан ҳижолат бўлиб, «Ўзининг шонли ҳаёт йўлини яқунлабди-да», дейди.

Мана тексти:

— Ҳа, а, шундай қилиб, Казангап чол ҳалигидай...

— Нима ҳалигидай?

— Ўлибди, чоғи!—Шоймардон бундай вазиятда нима дейиш кераклигини тополмай қийналарди.

— Нима десам экан, ҳалигидай, яъни масалан, ўзининг шонли ҳаёт йўлини яқунлабди-да, (19-б).

Мана шу муносабат билан қуйида ўлмоқ феълининг эвфемистик воситалари ва уларнинг стилистик хусусиятлари ҳақида тўхталамиз.

Ўлмоқ тушунчасининг диний маъно ифодаловчи эвфемистик воситалари аслида диний дунёқараш таъсирида пайдо бўлган бўлиб, кўпроқ диндорлар, кексалар нутқида, эски манбаларда қўлланилади. Буларга Дорул фанодан дорул бақога руҳлат этди; Дунёи фонийдан дунёи боқийга руҳлат этди; Шоҳистаи жаннат бўлди; Раҳматига олди; Эгасига керак бўлди; Бандаликни бажо келтирди; Омонатини топширди; Омонатини олди; Худога керак бўлди; У дунёга кетди; Жон таслим қилди; Жон баҳаққи таслим қилди; Жон берди; Жонини олди; Жони чиқди; Худо раҳмат қилди; Даргоҳига қабул қилди; Жони жаннатга кетди; Худо марҳамат қилди; Жойи ростонига кетди каби воситалар киради.

Мисоллар: Чолнинг айтишича, бу ковакни Лутфилло Хожни деган киши ўйиб, у бунда кўп йил ўтириб, фоний дунёдан боқий дунёга кетибди (Мирмуҳсин). Отам бу дорулфанодан дорулбақога руҳлат қилишни биланоқ, биродарим тож-тахтга эга бўлиб, салтанатни забт этди («Калила ва Димна»дан). Бобо ўз сўзларини тамом қилгандан сўнг, баҳаққи жон таслим қилди («Фан ва турмуш»дан).

Англашиладики, юқоридаги эвфемизмлар реал борлиқни ғайритабиий тасаввур қилиш, жаннат, у дунё, жон каби тушунчаларни эътироф этиш маҳсулидир.

Вафот этмоқ, вафот топмоқ, қаза қилмоқ, қўлга қўшмоқ, шаҳид бўлмоқ, ҳалок бўлмоқ, қурбон бўлмоқ, қони тўкилмоқ кабилар ўлмоқ феълининг дунёвийлашган, дунёвий тушунча ифодалайдиган воситалари бўлиб, булар қўлингача ҳозирги адабий тилнинг ёзма ва

адабий формалари учун характерлидир. Бу қатлам воситаларни: а) табиий ўлимга нисбатан; б) тасодифий ўлимга нисбатан қўлланидиган эвфемизмлар деб иккига ажратиш мумкин. Масалан, табиий ўлимга нисбатан вафот этди, қазо қилди; жанг ёки бирор бахтсизлик натижасида юз берган ўлимга нисбатан шаҳид бўлди, ҳалок бўлди эвфемизмлари қўлланилади; А. Навоий 1501 йилда Хиротда вафот этди (дарсликдан), Танк механиги Зокиржон Орипов Москва остоналарида... қаҳрамонларча ҳалок бўлди (Ҳ. Ҳошимов). Чор аскарлари билан тўқнашувда шу, икки йигит қаҳрамонларча урушиб шаҳид бўлди (А. Қод.). .

Бадий-эмоционал эвфемизмлар тантанали услубга хос бўлиб, нутқий безамалик, кўтаринкилик, таъсирчанлик, ҳаяжон ифодалашда, нохушликни юмшатиш, кайфиятни кўтариш мақсадида қўлланилади. Бундай эвфемистик ибораларда одамнинг яшаш учун зарур бўлган қон, юрак, томир, нафас, уйқу, кўз каби воситалар, қисмлар ва яшаш билан узвий боғланган ҳаёт, умр, кун, вақти соат каби сўзлар қўлланади. Мана шу воситаларнинг фаолияти одам фаолиятига метонимик (синегдоха шувинг ичида) усул билан кўчирилади; образли ифодани (эвфемизмни) майдонга келтиради. Ми соллар: Ойи..., дада... сўнгра, бегим деб ингради. Эрининг юзига юзини қўйди, уялгансимон кўзини юмди (А. Қодирпий).

Мен сизни эслайман, аммо шу дамда,
Мангуга кўз юмган азиз одамлар (А. Орипов).

Эртаси, якшанба кунни шонр ҳаёт билан видолашди (Ойбек).

Ажал майини ичмоқ, ажали тўлмоқ, паймонаси тўлмоқ, қизилгул сўлмоқ, қорахат олмоқ каби бадий-эмоционал эвфемистик иборалар да, ажал, паймона, сўлмоқ, қора сўзлари ўлим тушунчасининг рамзи бўлиб, кўпроқ жонли тилда, фольклорда қўлланилади:

Бемаҳалда карвонгинам кўчди денг,
Юсуф, Аҳмад ажал майин ичди денг (Ф.).
Қизил гул сўлган ўхшайди,
Паймона тўлган ўхшайди,
Йиғлай беринг канизларим,
Икки бек ўлган ўхшайди (Ф.).

Уста Юсуф Арбобнинг ҳам паймонаси тўлибди. Бу мусибат етмагандай, орадан бир ой ўтар-ўтмас ўғлидан қорахат келибди. (С. Анорбоев).

Пешонасига сифмаслик, тупроққа топширмоқ, ерга қўймоқ, абадий йўқ бўлмоқ, абадийликка бош қўймоқ, сўнгги йўлга кузатмоқ каби бадий-эмоционал эвфемизмлар таркибидаги тупроқ, абадий, сўнгги сўзлари ҳам ўлим тушунчасининг рамзи бўлиб хизмат қилади ва бундай иборалар жонли тилда ҳам, адабий тилда ҳам қўлланавради; Қўлмуҳаммад навкарликдан бўшаб, қишлоққа қайтиб келгач, орадан кўп ўтмай хотинини тупроққа топширди (М. Исмоилий). Хабарингиз йўқми, Раҳмоналини бир кун аввал сўнгги йўлга кузатдик (С. Зун.). Шўрода мирзалик қиларди, умри қисқа экан, пешонамизга сифмади (Ҳ. Гулом).

Жувонмарг бўлди, нобуд бўлди, тамом бўлди, раҳматли бўлди, марҳум(а) бўлди, жудо бўлдик, айрилдик, айрилиб қолдик, келмас бўлди; келмас бўлиб кетди, қайтмас йўлга кетди, ташлаб кетди каби эвфемизмлар асосан, жонли сўзлашувда, кекса ва ўрта авлод нутқида қўлланилади: Бўлар иш бўлди, ўғлим нобуд бўлди (Ҳ. Ҳошимов). Отаси марҳум бўлгандан сўнг, Марғилонга кўчиб кетди (А. Қод.). Онангдан ажралдик (С. Аҳмад). Отангиз раҳматлик бўлдилар («Гулистон»дан).

Ўлди тушунчасини ифодалайдиган яна шундай эвфемистик иборалар борки, (хазон бўлмоқ, гул сўлмоқ, чироғи ўчмоқ, кетиб қолмоқ, тинчимоқ, адо бўлмоқ, узилмоқ, сўнмоқ, ухламоқ, ташлаб кетмоқ, ўтмоқ, ўтиб кетмоқ, йўқолмоқ, турмаслик, қайтмоқ каби) улар бир томондан бадий-эмоционал стилга хос бўлса-да, иккинчи томондан, буларнинг ўлмоқ маъносида қўллашга эришганлиги контексти, нутқий вазият орқали англашилади. Шу сабабли бундай нутқий воситаларни контекстуал-ситуатив эвфемизмлар дейиш маъқул. Мисоллар:

Вой акам деб бўзлаб чиқса, бир синглим,

Ениб турган чироққинам ўчди денг (Ф.).

Қўни-қўшнилари киришганда, Тошпўлатнинг ёш умри хазон бўлган эди (Мирмуҳсин). Отам йўқ дейишга унинг тили бормас эди.— Отам йўқолиб кетган,— деди у анча тинчликдан кейин (Ё. Шукуров).

Ўлмоқ маъносида қўлланадиган, бироқ ҳамма ҳам тушуна бермайдиган диалектал характердаги сўз ва иборалар мавжудки, улар ҳали ёзиб олинмаган. Шундай бўлса-да, улар тор доирада, турли социал қатламлар орасида қўлланади. Масалан, Бойсун районининг айрим қишлоқларида шунқор бўлди, гул тергани кетди, қайтмас ерга кент солди, номардлик қилди иборалари ўлди маъносида қўлланилади. Булардан гул тергани кетди гўдак ёки болалар ўлимига нисбатан ишлатилади. Қозоқ тилининг таъсири бўлса

керак, ўзбек тилида ҳам ўлди сўзи ўрнига қайтиш қилди эвфемизми қўлланилган: Қудрат бобо кеча нечқурун қайтиш қилдилар (Н. Ҳобил). Қайтиш қилди диалектал эвфемизм бўлса-да, буни эвфемизм сифатида, кенг доирада қўллаш маъқулдай.

Тилимизда ўлмоқ сўзининг бошини емоқ, гумдон қилмоқ, олий жазога ҳукм қилмоқ, қимир этмай қотмоқ, тинчитмоқ, йўқотмоқ, тил тортмаслик, саранжомламоқ, қатл қилмоқ, даф этмоқ, қулатмоқ, ер тинилатмоқ каби эвфемистик воситалар ҳам борки, булар сўзловчининг воқеликка бўлган ижобий (афсусланиш, ачиниш, қайғуриш, ҳамдардлиқ каби) муносабатини эмас, аксинча, нафрат, ғазаб ёни воқеликка бефарқ қарашни, «ажаб бўлти», «шундай бўлиши керак эди» каби салбий муносабатини ифодалашда қўллавилади. Шу сабабли бундай эвфемизмларни салбий тусдаги эвфемизмлар дейиш маъқул. Мисоллар: Ўткир пичоқ Салимнинг нақ юрагига суқилган эди. Салимбойвачча букчайганича қимир этмай қотди (Ойбек). Қотиллар арслонлар ўрнига лекторнинг бошини ейишди (Ё. Шукуров). Икки киши паравозни тўхтатиш сабабини тушунтирмоқ учун паравозга чиқиб, машиналини саранжомлаган эди (В. Гафуров).

Хулоса шуки, ўзбек тили энг кўп рамзий, образли, фразеологик, эвфемистик ибораларга бой тиллардан биридир. Биттагина ўлмоқ тушунчасининг 150 га яқин эвфемистик воситага ағалиги фикримизнинг далилидир.

Тилимизнинг эвфемистик воситалари ишланмаганлигидан, бу бойликнинг маълум қисмигина (тахминан 5-10 фонизи) нутқимизда қўлланилади, холос. Ҳолбуки, эвфемизмлар нутқ маданияти асосини яратишда, тил одоби учун асос бўлиб хизмат қилади.

Эвфемизм ва унинг стилистик хусусиятларини ўрганиш ўзбек тилининг эвфемистик луғатини яратишга ҳам имкон беради.

ТАЪЗИЯ

Бошга ўлим тушганда, аъзадорлар кўнглини сўраш, ғамини заррача бўлса-да, камайтириш учун шошилиш ҳар бир кишинини инсоний бурчдир. Фотиҳага бориш тўйга бориш эмас, албатта. Таъзиячи (таъзиядор ҳам) пложни борица камтарона кийиниши, вақтинча бўлса ҳам, ўзини таъзияхона муҳитига мослаши (таомга шошилмаслик, кўп гапирмаслик, қуръон тинглаш, яқини бўлмаса, узоқ ўтириб қолмаслик, кетишга нозиклик билан рухсат сўраш ва бошқалар) лозим.

Шуни ҳам айтиш керакки, таъзияда узоқ сукунат — «мум тишлаб» ўтириш ғамни зиёда қилади. Ана шундай вақтда бўлар-бўлмас гапларни гапирвермасдан, бандалик, (бандачилик), ўлим барчапинг бошида бор, ўлим барчага баравар, ўлим ёшу-қари демайди, ўлим навбат кутмайди, ўлим одам танламайди, тақдирда бор экан, пешонасига ёзилган экан, умри қисқа экан, куни битган экан, қолибалода ёзилгани бўлади, худонинг айтгани бўлади, тақдирга тан бермоқ керак, бандасининг қўлидан нима иш ҳам келар эди, ўлмай одам қолмайди, бақувват бўлинг, ўзингизни қўлга олинг! Тангрига шак келтирманг, берган ҳам ўзи, олган ҳам ўзи, белингизни икки жойидан боғланг, энди жойи жаннатдан бўлсин, Худо раҳмат қилсин, тупроқдан яралганмиз, тупроққа борамиз, каби анъанавий, кўнгил кўтарувчи, вазиятни енгиллаштирувчи воситалардан фойдаланилади. Бироқ ҳозирги зиёлилар, раҳбарлар нутқида учрайдиган Таъзия билдирамиз, Таъзиямизни қабул қилинг, Қайғудошмиз, Ғамингизга шерикмиз, Ғамингизни бўлиб оламиз каби рус нутқининг таъсирида шаклланган ўзбекча воситалар борки, булар сунъий, мантиқсиз гаплардир.

МЕҲМОН ВА МЕЗБОН

Мезбонлик (меҳмон кутишлик) қанчалик қийин бўлса, меҳмонлик (меҳмон бўлиш) ҳам шунчалик масъулятидир. Бу масалага бағишланган қанчадан-қанча китоблар, «Меҳмоннама»лар ёзилган бўлсада, таассуфки, ҳанузгача меҳмонлик ва мезбонлик маданиятини бажо келтира олмаймиз.

Қуйида фақат меҳмон ва мезбонлик нутқий маданиятига доир тўхталамиз.

Меҳмон ва мезбоннинг учрашуви кўришиш ва саломлашишдан бошланади, албатта. Бу қисқа мулоқотда мезбон меҳмоннинг кимлигига қараб: Ассалому алайкум, эй, э... э... о..., келинг-келинг, отахон, онажон, устоз, дўстим, марҳамат, марҳамат-марҳамат, қани марҳамат, қани-қани, ичкарига марҳамат, ичкарига кириг каби воситалардан фойдаланади ва меҳмонни бошлаб кириб жой кўрсатади. Ҳамма ўғиргач, даврада муўтабар шахс бўлса, у дуога қўл кўтаради, акс ҳолда бу вазифани меҳмон бажаради. Меҳмон мезбоннинг оиласига өзгу ва истаклар изҳор қилади: тинчлик, омонлик; бахт-саодат тилайди. Фотиҳанинг охирини Омин, Аллоҳу акбар ибораси билан тугатади.

ФОТИҲА НИМА?

Фотиҳа арабча сўз бўлиб, очмоқ, бошламоқ, маъжозий: қўлни очмоқ, қўлини кўтармоқ, шу билан давра очиқ, суҳбат бошланади деган маъноларни англатади. Қуръон «Ал-ҳамду» сураси билан бошланганлиги ёки очилганлиги учун ҳам бу суранинг рамзий номи «Фотиҳа»дир. Ёки арабча муфтоҳ (калит) сўзи ҳам фотиҳа билан ўзакдош бўлиб, очувчи, бошловчи, йўл очувчи маъноларидадир. Фотиҳ сўзи ҳам шу маънолар билан боғлиқ.

Бу қадимий анъаналаримизга (меҳмон ва мезбон учрашувидаги фотиҳа, келин-куёвни унаштириш фотиҳаси ва бошқалар) совет ҳокимияти даврида диний тус берилиб, рад этилди. Натижада, мусулмонлар, хусусан, унинг зиёли қатлами қўл кўтаришни (очишни), давра, бирор маросимни бошлаб бериш ёки ёпишни дин деб тушуниб, ҳаттоки, оталари, оналари қабрлари устида қўлларини кўтармадилар; баъзилари қўлларини ҳавога силтаб қўядиган бўлдилар, баъзилари эса масҳара қилиб, дуо (эзгу ният) ўрнига — «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» дейдиган бўлиб қолдилар. (Бу билан аксичча, бутун дунё халқлари ажралиб, парчаланиб кетди).

СЎРАНГ-СЎРАНГ

Фотиҳадан сўнг сўрашиш бошланади. Бу мулоқот жараёни ҳам томонлардан ўзига хос назорат дид, фаросат ва нутқий маданият талаб қилади. Бунда меҳмон ва мезбон ўртасидаги мулоқот мазмунини қошқирет вазият сўрашувчиларнинг кимлиги: ёши, савияси, мансаб-мартабаси, феъл-атвори, характер-хусусияти белгиласа-да, мезбон меҳмонга қарата камтарлик ва тавозе билан: Хуш келибсиз, Яхши келибсиз, Зап келибсизда, Бир кўрай дебсиз-да, Қайси шамол учирди, Қуёш қаердан чиқди, Келганингиз қандай яхши бўлди-я каби ифода воситаларидан фойдаланиш керак.

Халқимизда сўрашишнинг «сўранг-сўранг», яъни мезбон: сўранг, меҳмон: сиз сўранг, мезбон: сиздан, меҳмон: сиздан формаси мавжуд. Бу Тошкент, Фарғона водийсида кузатилмаसा ҳам, Сурхондарё ва Қашқадарёда ҳамон сақланиб, бунга риоя қилинмоқда.

«Сўранг-сўранг» саломлашишида одатда олдин ёши катта, кейин ёши кичик сўрайди. Бунда томонлар Тошкент, Фарғонадагидек бир-бирига навбат бермай, ёки аралаш-қуралаш қилиб сўрашишмайди, балки бири (кичиги) тавозе билан, қўлини кўксига қўйиб, сукут сақлаб туради ва раҳмат, шукур; ташаккур, Худога шукур,

Аллоҳга шукур, Тангрига шукур, қуллуқ каби воситалардан фойдаланади. Бу жараён аксинча ҳам такрорланади. Сўрашишнинг мана шу формаси билан боғлиқ бир латифа: Бир қўқонлик Сурхондарёга меҳмон бўлиб келибди. Мезбон одоб сақлаб сўраш навбатини меҳмонга бериб: сўраш деганда, сўрашишнинг бу тартибидан беҳабар, бунинг устига кайфи тутиб турган меҳмон мезбонга қараб: Носингиз борми? дебди.

Бобокалонларимиз томонидан кашф этилган Шарқ одобини ўзида сақлаб келаётган, мукамал бир адабий жанрни (халқ оғзаки ижодини) эслатувчи сўрашишимиз қанчалик мароқли, мантқиқли бўлмасин унда маълум нуқсонлар ҳам бор. У ҳам бўлса кўп вақт сарфлаб, керагидан ортиқча сўрашиш: томонлар бир-бирларининг молию, қозон-товолларигача сўраб чиқишади. Сўрашишда эзмаланмаслик керак (Поезд кетиб қолади, дейди халқимиз). Даврада сукунат чўқади—зерикиш, кайфиятсизлик бошланади.

ҲОЙИБОНА МУОМАЛА

Душманни узоқдан туриб ўлдириш эҳтиёжи ўқ-ёйни, узоқдан туриб гаплашиш, алоқа қилиш зарурати ёзувни, телефонни ёки бошқа техникавий воситаларни кашф этди.

Телефон орқали гаплашиш инсон мушкулани қанчалик осон қилмасин, у бизга шунчалик масъулият ҳам юклайди. Чунки ҳойибона муомала юзма-юз мулоқотдан фарқли бўлиб, унда инсоннинг маънавий дунёси осонгина фож бўлиши мумкин. Чунки телефоний муомалада гаплашувчиларнинг қиёфаси қатнашмайди. Демак, ҳойибона гаплашиш ёки муомала қилиш кишидан ўзини бошқариш: онглилик ва эътибор, ахлоқ нормаларига риоя қилиш, нутқий одоб кабиларни қатъий талаб қилади.

Афсуски, баъзилар телефон орқали гаплашганларида, телефон «дастаг»ида, кимлигидан қатъий назар, авваламбор, инсон борлигини, сўнгра, унда бирор оддий гапни сўрашдан тортиб, ўлим, тошқин, зилзила, ёнғин, уруш, тривога каби даҳшатли, ҳаяжонли хабарлар, давлат сийёсати, халқ манфаати билан боғлиқ ахборотлар ҳам берилишини ҳис этмайдилар.

Телефон аппарати бузуқлиги ёки янглиш туфайли бошқа номерга тушиб қолган кишини қўпол сўзлар билан уришиб берадиган шахслар ёки қўнғироқни эшитиб, телефон дастасини кўтармайдиган, баъзан дастани кўтариб узиб қўядиган телефон бекалари ёки раҳбарлар ўзларини телефон қилувчилар ўрнида бир зум ҳис этсалар яхши

бўларди. Ё бўлмаса, ана шу эшитилмаган — дастаги¹ кўтарилмаган² қўнғироқлардан бири, Худо сақласин, телефон бекасининг ота, она³ қариндош уруғларининг бирортасининг фожиаси билан боғлиқ бўлиб чиқса-чи?! Бундай ҳодисалар ҳаётда кўл бўлган. Демак, қўнғироқ жавобсиз қолмаслиги керак.

Телефон орқали қилинаётган муомалаларимизда бошқа бир фожиамиз ҳам бор. У ҳам бўлса, телефонда сўзлашув маданияти-мизининг йўқлиги ёки пастлигидир. Эшитувчи телефон дастагини кўтарганда, кўпинча: Ким? Ким бу? Бу ким? Ким керак сизга? Номерга тушилмаган бўлса, телефон қилишни билиш керак, телефон қилишни билмасангиз нима қиласиз телефон қилиб ёки баъзан таниш бўлса ҳам ҳозир гаплашишга вақтим йўқ, кейинроқ телефон қилинг. Ҳадеб телефон қилаверасизми, ҳалақит берманг, тинч қўйинг мени каби кўпчилга озор берувчи қўполдан-қўпол танбеҳлар билан дастагни тарақлатиб қўйиб қўйишади.

Матлумки, телефон ҳаминша буйруқ бериш учун эмас, илтижою, илтимосу, нажот кутиб ҳам қилинади. Бундай вақтда дастагни кўтариш билан (телефон қилувчининг шахсиятини суд қилмасдан) Алло,* эшитаман. Хизмат? дейиш ёки вазиятга қараб фамилия билан: майор Салимов, профессор Усмонов эшитади дейиш; ё бўлмаса, ишхонанинг номи билан: Термиз университети, Ўзбек тилшунослиги кафедраси; 1-автобаза, 3-қурилиш бошқармаси, 2-мифохона ва ҳ. к. тарзида жавоб бериш лозим.

Умуман, қўнғироқ қилувчининг гапи сабр-тоқат билан тинглашиб; тегили жавоб берилгач, ҳар икки томон ҳам вазиятга қараб: Хайр, Таъзиякур, Раҳмат, Кўришгунча! Соғ бўлинг! Саломат бўлинг! Телефон қилиб турунг. Қўнғироқ қилиб турунг. Сим қоқиб турунг. Салом айтинг. Табриклаб қўйинг каби миннатдорчилик туйғуси ифодаловчи тил воситаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Хўллмас, ғойибона муомалани билмаган кимса, юзма-юз мулоқот маданиятидан ҳам маҳрум шахс ҳисобланади.

ОРҚАСИДАН ҲАМ СИЗЛАБ ГАПИРИНГ

Ота бабаларимиз нафсамбару соғлиҳ, шоҳу амир, шайхулислому муфти, авлиёю аллома каби буюк зотларнинг, пири комилларнинг номларини улар билан учрашгандагина эмас, ғойибона ҳам иззату

* Алло — инглизча бўлиб, Салом, Ассалом! деган маънони аълатади. Демак, инглизлар дастагни кўтариш билан Ассалому алайкум дер экан.

икром билан тилга олганлар. Масалан, **Муҳаммадни Он ҳазрат Муҳаммад Мустафо Саллоллоҳу алайҳи васаллам, Расулуллоҳ, Расул Акрам Саллоллоҳу алайҳи васаллам, Расули Худо, Жаноби пайгамбаримиз; У** кишининг завжалари бўлмиш **Ойшани Ойша биби онамиз, Ойша розиоллоҳу анҳо; чаҳорёрларни Абу Бакр Сиддиқ розиоллоҳу анҳу; Алини ҳазрати Али, Ҳазрати Али Шохмардон; Шери Худо, Амирил мўъминин; шохларни шаҳаншоҳ, Олампаноҳ, Соҳибқирон, Давлатпаноҳ; Ҳазрати олийлари, жаноби олийлари, муҳтарам зот; алломаларимизни ҳазрати Навоий, Шайх Саъдий, Мавлоно Жомий каби эъзозловчи сўз ва иборалар билан тилга оламиз ва бу муборак номлар қўллаган жумлаларнинг кесимларига ҳурмат ифодаловчи -лар қўшимчасини қўллаб гапирамиз: Жаноби пайгамбаримиз айтганлар; марҳамат қилганлар; Ҳазрати Навоий айтганларидек, ёзганларидек каби. Бу ҳолат шарҳликларнинг, биринчидан, ўз буюкларига, ўтмишига, замонасига, динига-ғоясига бўлган эътиқоди, комил ишончи бўлса, иккинчидан, уларнинг қадим-қадимдан мукамал шаклланган тилу тил одобига, таълим-тарбияга эга эканлигини кўрсатувчи ʻомилдирки, бундай нутқий одоб овруполикларда йўқ. Масалан, христианлар биз Исо Алайҳиссалом, Исо Калимуллоҳ, Исо руҳиоллоҳ, Исо пайгамбар деб эъзоз билан тилга оладиган ўз Пайгамбарларини Исус ёки Христос, Владимир Ильич Ленинни **Володя**, Леонид Ильич Брежневни **Леонид**, Никита Сергеевич Хрущевни **Никита**, Михаил Сергеевич Горбачевни **Миша** деб ҳам аташадик, бу нутқий маданиятсизлик ҳисобланади.**

Лекин афсуски, Шарқ халқларига хос бўлган нутқий одоб — ажойиб мурожаат анъанаси турли сабабларга кўра ҳозирги авлод томонидан ахлоқ-одобимиз талаби даражасида давом эттирилмаяпти. Масалан, ҳозирги нутқимизда Муҳаммад ундай деган, Али душманлар томонидан ўлдирилган, Муҳаммаднинг кичик хотини Ойша жангга ҳам кирган, Денов тарафда — Вахшиворда Сўфи Оллоёрнинг қабри бор, Аҳмад Яссавий Бухорода ўқиган деб гапириш юқоридаги фикримизга далилдир. Ёки оғзаки нутқда қачонгача давлат арбобини **Ислом Каримов, Ислом Абдуғаниевич (баъзилар Ганиевич** деб сўзнинг маъносини бузиб юборишади: гани — маъносиз, гани—бой дегани) **Каримов, ўртоқ Каримов** дея берамиз. Бунинг устига ҳур матли президентимиз деган иборани қўшиб гапирса, баъзиларни ноўрин гаши келади. Марҳум Шароф ака Рашид ўғли «хаммамиз учун ҳурматли» эканлигини тарих исбот қилди-ку! Давлат арбобларимизнинг исми шарифларига жаноб, ҳазрат, муҳтарам, ҳурматли,

хоним каби анъанавий сўзларимизни — атамаларимизни ... қўшиб гапирсак, уларни эъзозласак нега гашимиз келар экан, ёки бизнинг давлат арбобларимиз юртбоши, элбоши, элоғоси, элотаси эмасми?! Ё бўлмаса, улар бундай аташга муносиб эмасмилар, бундай номларни оқлай олмайдиларми? «Халқлар отаси» деб аталган шахслар агар халқ ишончини оқлай олмаган бўлса, бунда халқнинг, халқ томонидан қўлланилган иборанинг нима айби бор?

Бир кун дорилфунушимизнинг катта бир анжуманида ярим ҳазил билан: Муҳтарам жаноблар! Ва Муҳтарама хонимлар — деганимда зал кулиб юборишди. Ўзингиз ўйланг: алломан давронларимизга жаноб, муҳтарама олималаримизга хоним сўзи нега яраш, мас экан, Нега?!

Шуни ҳам айтиш керакки, дўстларни қўмсаб уйларига бориб ёки телефон орқали сўзлаганингизда, баъзи бир уй бекалари умрдошини, ҳаттоки, ота-онасини ҳурматлаб гапирмаслиги — у киши уйда йўқлар, ишдалар дейиш ўрнига, у (эрим, отасими, онасими, акасими — барибир) уйда йўқ, ишга кетган, кечқурун келади (болалари ҳам шу тарзда гапиришади) деб жавоб беришининг гувоҳи бўласизки, бу шу шахсининг ёки шу онла аъзоларининг тил одобида нуқсон борлигини кўрсатиб туради.

СУХАНДОНЛИК — БАХТ

Жамиятда ҳар бир социал қатлам, табақа ёки тоифанинг ўзига хос яшаш тарзи, савияси, дунёқараши, фикрланиши, ғурури, кайфияти, жамиятдаги вазифаси бўлади. Бу масала билан кўпгина алломалар шугулланган. Жумладан, Алишер Навоий «Маҳбуб-ул қулуб»да (13-том) султонлар, беклар, ноиблар, вазирлар садрлар, баҳодирлар, шайхул исломлар, муфтийлар, мударрислар, табиблар, косиблар, мактабдорлар, мутрибу муғаннийлар, қиссахонлар, воизлар, мунажжиму тожирлар, зиндонбонлар, деҳқонлар, ғариб ва қаландарлар, бой ва гадолар, қўшчи ва сайёдлар, шайх ва ҳарбийлар, эркак ва хотинлар зикрида махсус боб очиб, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, жамиятдаги ўрни, бажарадиган вазифалари ҳақида ажойиб фикрлар баён этган. Бу масаланинг бир томони, масаланинг иккинчи томони шундаки, А. Навоий даврида ҳам, бизнинг асримизда ҳам ана шу социал тоифаларнинг муомала маданияти, уларнинг ўзига хос инсоний хусусиятлари, гапириб услублари ишлаб чиқилган бирорта рисола учратганимиз йўқ ва бундай асар ёзишга ваъда бераётганимиз ҳам йўқ.

Шу ўринда бир миллатга мансуб ҳар хил социал табақалар учун алоҳида тил, алоҳида сўзлашув талаб қилиш керакми, деган савол ҳам туғилади. Тўғри, ўтмишда социал табақалар, хусусан, сарой зодогонлари билан деҳқон аҳлининг нутқида маълум тафовутлар бўлган бўлса-да, биз синфий қатламлар учун алоҳида тил керак деган ғайри табиий қарашдан узоқмиз. Лекин гап шундаки, жамият аъзолари бирор социал тоифага мансублигидан қатъий назар, ёшлигиданоқ тил асосларини ўрганиб, унинг бойлигини ўзлаштириб, тил услубларидан керакли даражада фойдалана оладиган нутқ эгалари бўлиб етишганларида эди, юқоридагидай нутқий айирмалар бўлмаган, бу масалага доир бирор рисола ёзиш ҳам ортқча бўлур эди.

Маълумки, дунёнинг кўпгина жойларида, жумладан, қадимги Грецияда нотиқлик мактаби бўлиб, нотиқлар ана шу мактабни ўтаган. Бироқ, Ўрта Осиёда нотиқлик мактаби бўлмаган, у санъат, фан сифатида шаклланмаган (ваъзхонлик, қироатхонлик бундан мустасно). Ҳолбуки, суҳандонлик (донолик) ишсон оғирини енгил қилиш, оддий қийинчиликлардан тортиб, то ўлимдан омон қолишгача имкон берганлиги тарихий фактлардан аниқ. Мана рус архивдан топилган бир жумла воқеаси: шоҳнинг: «Казнить, нельзя помиловать!» (Авф этилмасин, қатл қилинсин!) буйруғини (гапини) ижрочи дор остига борганда: «Казнить нельзя, помиловать!» (Қатл қилинмасин, авф этилсин!) оҳангида («казнить нельзя»дан кейин сал тўхтаб ҳосил қилиб) ўқийди ва бир одамни ўлимдан олиб қолади. Даҳшатли дев уйига кириб қолган асар қаҳрамонлари: усталик билан девга салом берадилар. Шунда одамхўр дев: Агар саломинг бўлмаганда, бир луқман ҳам қилардим дейди — қаҳрамон омон қолади, ҳаттоки, дев қаҳрамонга ёрдам беради.

ДОНО ОҚСОҚОЛ

Ҳозиргача ҳамқишлоқларимиз томонидан ибратона гапириб келинаётган бир реал воқеани ўқувчи эътиборига ҳавола қиламиз:

Умрида яғрини ер кўрмаган, «Қуранг» номли оти билан кўпканиларда бошқаларга улоқ бермаган, Душанбедан Қаршигача донғи кетган Алпомиш келбатли мачайлик Мавлон полвон (Мачай Бойсундан 25 км узоқликдаги тоғ орасида жойлашган) атрофига одам тўшлаб Бойсун беклигининг олиқ-солиқ ва мардикор олиш каби сиёсатига қарши туради; бекликдан борган вакилларни, ҳаттоки ясовуларни бир неча бор уриб, ҳайдаб юборади. Орадан вақт ўтгач, қишлоқ ҳукумати бўлмиш Ўринбой оқсоқолга Бойсун бекли-

гидан Жўра Қушбеги (ҳозир неваралари бор) муҳри босиб жўнатилган хат боради. Унда: икки кун ичида Мавлон билан менинг ҳузуримга келасан, ақс ҳолда қишлоқ билан видолашиб ўзинг келасан, дейилган эди. Оқсоқол жонидан умид узиб, отланаётганда, Мавлон: майли, мен учун Сиз ўлиб кетманг, дейди ва қишлоқ билан хайрлашиб, ўз ихтиёри билан Оқсоқолга қўшилиб жўнайди.

Йўлда Оқсоқол: бек сендан нега хат юбордим келмадинг?! Ясовул юбордим келмадинг?! Нега ясовулларни урдинг, деб сўрайди. Шунда сен: Тақсир келмоқчи бўлганимда ҳамма бормагин, борсанг, ўлдирини дейишди. Жон ширинлик қилиб келмадим дегин деб ўргатади. Оқсоқол билан атаман бек ҳузуримга кирганда, Жўра Қушбеги оқсоқол ўйлагандай савол беради, Мавлон полвои Оқсоқол ўргатгандай жавоб беради. Шунда Оқсоқол: Мавлонга қараб: Худо сенга филдай куч бергандан кўра, тариқча ақл берса бўлмасмиди! Бекка бир қараб олиб: Бу киши элимизнинг, қишлоғимизнинг отаси, шу жумладан сенга ҳам ота-ку! Эй беақл, қайси ота бебошлиги учун ўглини ўлдирган, дейди. Шунда бек Оқсоқолга қараб: Ҳа, ярамас, мени бунга ота дединг, энди мен бунга ўлдирма олмайман ва танбеҳлар билан Мавлон полвоининг «бир қошиқ қонидан кечган» экан.

КЎП ЯШАЙСИЗ

Қадим замонда бир подшо тушида тишининг 31 таси тушиб, биттаси қолибди. Мамлакатдаги таъбирчиларнинг машҳурини чақириб сўраса, таъбирчи: ҳамма қариндош-уруғларингиз ўлиб, битта ўзингиз қоласиз дейиши билан ўлимга ҳукм қилинибди. Шоҳ бошқа бир таъбирчинини чақириб сўраганда, таъбирчи: шоҳга қараб: «Сиз ҳамма қариндош-уруғларингиздан кўп яшайсиз» дегани учун инъом олган экан.

Ҳар иккала гап ифодалаган мазмунда битта фарқ: биринчи гапнинг қўполлигида, иккинчи гапнинг юмшоқлигида, холос.

БЕРДИСИНИ АЙТГУНЧА

Афғонистон кўчасида кетаётган Машрабдан: отинг ким деганда, —Худой дейди. Ўлдирмоқчи бўлиб қувлашган оломон Машрабни подшо Маҳмуд Қатагон ҳузуриди ушлашади. Шоҳ нима гап деб сўраганда, бу кимса мен худоман деб юрибди, дейишди оломон. Машраб шоҳга қараб: Тақсир, мен «Худой» деб улгурдим, «бердиси» нини айтгунча қувлаб қолишди дейди ва бердиси айтмоқчи эдим деб «ўлимдан қолади».

САЛОМ БОБОЙ

Бундан 15 йил олдин гул кўчати олиб келниш учун юборган одамимиз кўчатчи (кўчатчи эски ва янги илмни эгаллаган, ўқитувчиликдан нафақага чиққан шахс эди) салом бобой дегани учун кўчат сотмай ҳовлисидан чиқариб юборганлиги, шундай маданиятсиз талаба борлиги ҳақида ректорга кириб айтмоқчи бўлганлиги ва акамнинг ўгли эканлигини билгач, андиша қилиб, менга шикоят қилганлиги ҳамон ёдимдан чиқмайди. Бир қарашда ортиқчадай ёки кулгули бўлиб туюлган кекса гулчининг бу талаби аслда тўғридир. Чунки бу ўринда кўчат олувчи салом беришнинг Ассалому алайкум, устоз, Ассалому алайкум, домла, Ассалому алайкум, отахон формаларидан фойдаланиши керак эди. Отага, мўътабар одамларга, кексаларга салом бобой дейиш уларнинг ҳурматини ўрнига қўймаслик—шахсиятини пастга уриш бўлади. Болаларни бобов келди, бобой келди деб тинчатиш, ашиқроғи қўрқитишни (бунда ит маъноси ҳам бор) эсланг.

ҚАЛЛИҚҶА БОРАМАН

Маълумки, ўтмишда йигитлар никоҳгача ҳам фотиҳахондаси — қаллиғи ёки қайлиғи (бўлажак хотини)нинг уйига бориб учрашиб турган. Бу одат қаллиққа бориш дейилди.

Биз айтмоқчи бўлган гап бундай: Бир ҳамқишлоқ дўстим билан Қарлиқ қишлоғига таклиф қилинган эдик. Бирга жўнаш учун ҳамқишлоғим уйига келсам, қиёмат жанжал. Мени қўшиб уй бекаси: Сизлар қариганда қармоққа илингансиз! Эрига қараб: сочи оқарганда қаллиққа борармиш. Борсин ўша билан бўлсин. Мен яна қайтиб кўрмай! Тилчи эмасманми, масаланинг моҳиятига тушундим. Янгага: қаллиққа эмас, Қарлиқ қишлоғига — фалончиникига боряпмиз дейишим билан, бир пас жим бўлиб: «Оғайнингиз менга қаллиққа боряпман, — деди-ку!» деб узр сўрагандай жилмайиб қўйди.

ГУЛ УЗАРИМ

Тайёрадан тушган бир санъаткор танишим билан учрашиб, Тошкентга нега борганлигини сўрасам, «Гул узарим»ни запис қилдириб келдим—чақиришган эди, деб қолди. Дарҳақиқат шу дилрабо қўшиқнинг номини хонандаларимиз уч хил: «Гул узарим» (кимнингдир гул узувчиси—гулчиси), «Гулзорим» (гул майдони), «Гулузорим» (узур—юз, кўриниш) шаклда талаффуз қилишади. А. Навоий «Гулузорим» — гул юзлигим демоқчи.

«КУФСУФ» ДОМЛА

Биринчи эшитганимда, бу домла ёшлигида муллачилик — дуохонлик, одам ўқиш, дам солиш касби билан ҳам шуғулланган эканда, деб ўйлагандим. Кейин билсам, бу вилоятда машҳур шахс — Купцов билан боғлиқ орттирилган лақаб экан. Яъни домла Купцовни «Куфсуф» деб талаффуз қилар экан.

НУҚТА ДОМЛА

Маъруза ўқиётган домла ҳар гапнинг охирида нуқта (нуқта демоқчи) ёки нуқта қўйинглар деяверганлигидан, (зарур бўлмаса, маърузада тишини белгиси айтилмайди ҳам) лақаби нуқта домла бўлиб кетган.

ҲУРМАТЛИ КОСИБДОШЛАР!

Раис этиб тайинланган бир олимимиз ўз нутқини «Ҳурматли косибдошлар» деб бошлади ва тўйини очгач, биринчи сўзни тошкентлик меҳмонимиз Ғофур Гулом ўғли Улуғ акага берди. Улуғ ака раисга қараб: Ҳурматли раис, мен сиз билан косибдош эмасман — касибдошман деганда, ҳамма қўлиб юборди. Қулгига сабабчи бўлган «косиб» ва «касб» нинг икки сўз эканлигини, бошқа-бошқа тушунча ифодалашини тўй раиси фаҳмлаб етдим, йўқми, буёғини билмадик.

ТАБИБ ҚҲҲИ ҲАМ ЭМАС, ҚҲҲИБОҚАР ҲАМ ЭМАС

Эй табиб қўй боқма дардим бедаволардан бири деб ашула айтаётган хонанда эй табиб (ундалма)дан кейин пауза қилмай, табибни қўй (мол) деяётганлигини; иккинчи ўринда қўй сўзидан кейин пауза қилмай, табибни қўйбоқар деяётганлигини билармикан?!

МАНИ ПОДА ДЕЙДИ, САНИ МОДА ДЕЙДИ

Бир чўпон умрим подабонлик билан ўтди, энди якка-ю ягона ўғлим ўқиб одам бўлсин деб, ўғлини узоқ қишлоқдан шаҳарга — мадрасага олиб келиб жойлаштирган экан. Икки йил ўтгач, онаизорнинг қистови билан ота онни хуржунга солиб, эшагини миниб, узоқ йўл юриб, у билан гаплашса: ўғли: Ассалому алайкум падар, модарим яхшимилар, кетаётганда ҳам хайр, падар, модаримга салом айтинг деяверибди. Уйга қайтгач, энаси қани отаси, ўғлимиз яхши одам бўлибдими деса, ота: эй билмадим, хотин, баттар бўлгандай, тилига ҳам тушунмадим. Нуқул мани пода дейди, сани мода дейди деган экан. Ҳа, ота-онада айб йўқ, албатта. Улар мадраса «тилидан» бежабарда, ахир.

...ЛЕКИН АЙТИБ БЎЛМАЙДИ-ДА

Бир киши мол бозордан қурбонликда сўйиш учун қўй олиб келаётган экан. Йўлда қўй юрмай, оёқ тирайвергач, жаҳли чиққач эгаси э, чўчқа деган экан, бунни эшитиб турган қишлоқнинг муъласи: бу молни энди қурбонликка сўйиб бўлмайди, мақруҳ бўлди дебди. У киши қўйни бозорга олиб бориб сотиб, бошқасини олишга мажбур бўлибди. Кейинги қўй ҳам юрмай эгасини сарсон қилавергач, э, чўчқага ўхшаган деб юборибди. Мулла яна бунни эшитиб қолиб уни изига қайтарибди. Ночор бошқа қўйни олиб келаётса, бу қўй ҳам юрмас эмиш. Фигони фалакка кўтарилган эгаси у ёқ бу ёққа аланглаб: «Ўхшашгаку ўхшайсан, лекин айтиб бўлмайди-да», дебди.

МУРОЖААТ АТАМАЛАРИ

Маълумки, муомала мурожаатдан — шахс номиши тилга олишдан бошланади. Бироқ, ўзбекларда, юқорнда айтганимиздек, номлар кўп ҳолларда тўғридан-тўғри тилга олинмайди. Бу жараён жуда мураккаб бўлиб, айниқса, ҳар хил ёлдам, вазифадаги кишиларга мурожаат қилишда маълум қийинчиликлар туғдиради.

Тўғри, ўзбек тилида тенгқурлар номига қўшиб қўлланиладиган опа, ака, оға, ота, она, хола, амма, момо, бобо, амаки, тоға, мансабдор ёки мўътабар шахслар номига қўшиб айтиладиган ҳурматлиқ муҳтарам, азиз, домла, аллома, тақсир, ўртоқ, кейинги вақтларда қўлланиладиган жаноб, жаноби олийлари, ҳазрат, хоним каби эркаловчи, эъвозловчи воситалар мавжуд. Бироқ бу воситалардан ҳам мавақт мақсадга мувофиқ ҳолда фойдаланиш қийин. Бошқача айтганда, улар баъзан сўзловчининг оғирини енгил қилолмайди. Масалан, ўзидан 10-15 ёш кичик мансабдорнинг номига жон ёки бекни қўшиб мурожаат қилиш ҳар икки томонни ҳам қаноатлантирмайди: домла ёшим катта деб ректорга; Собир ёки Собиржон, мен дам олишга кетяпман; раис ёшим катта деб, ҳокимга Содиқ ёки Содиржон, мен мажлисга келолмайман деб мурожаат қилолмайди-ку!

Мана шу нуқта ёши кичиклигидан қатъий назар, мансабдор шахслар номига (кўпроқ жонли тилда) ака, опа сўзларини қўшиб мурожаат қилишга ундаган. Гап шундаки, бу ҳолат ҳам сўзловчинини ноқулай вазиятдан қутқаролмайди: ўзингиздан кичикки ёки тенгқурингизни нега ака, оға, опа, бобо дейсиз деган таънасимон (лаганбардорликда айбловчи) гапларнинг остида қолиб кетасиз. Бу ноқулайликдан қочиб эса ўз навбатида мансабдор шахснинг номини

айтмасликка, унинг мансаби номига ака, оға, опа, бобо каби сўзларни қўшиб айтишга ундаган: раис бобо, раис ака, раиса опа, райком бобо (ҳозир ҳоким бобо дейилмоқда). Бундай атаманинг нисбатан қулайлигига ака, оға, опа, бобо сўзларининг ўз маъноларидан ташқари эъзоз, ҳурмат каби умумлашган тушунча ифодалашлари сабаб бўлади, албатта.

Бу қийинчиликлардан ўзбек тилида рус атамашунослиги таъсирида шаклланган ўртоқ Мазлума Асқаровна, Люб Ғуломович формасидаги воситалар қутқазар эди. Чунки бундай аташда мурожаат қилинаётган шахсга нисбатан (унинг ёши, мансаби, мартабасидан қатъий назар) бетараф муносабат ифодаланади. Бироқ бугунги кунда тилимиздан чиқиб кетаётган бу мурожаат воситаларининг ўрнини айнан қопловчи сўз ва ибораларни ҳозирча тавсия қилиш қийин. Нигора Алишер қизи, Анвар Жаббор ўғли, Анвар Жабборий, Юсуф Вализода каби атамалар кўпроқ фанний характерга эга бўлиб, юқоридаги русча қолипдаги атамалар ўрнида қўллаш гайри табиийроқ кўринади. Бироқ инқилобгача қўлланилган классик атамаларимиз тилнинг кейинги тараққиётида нутқимиздан муносиб ўрин эгаллаш шарт.

Таъкидлаш жоизки, ўтмишда ҳам мартабали, олий мансабли мансабдор шахслар номи тўғридан-тўғри аталмаган (табулаштирилган), унинг ўрнида жаноб, жаноби олийлари, ҳазрат, муфти ҳазратлари, эшони садр, олам папоҳ, давлатпапоҳ, шоҳ, шаҳаншоҳ, соҳибқирон, султоним, пирим, раббоний, амирим, мавлоно, эшоним; тақсирим, додҳоҳим каби чиройли, дабдабали сўз ва иборалар қўлланилган. Оллоҳ сўзи ўрнида Хизр, Тангри, Яратган, Парвардигор, Ҳақ, Ҳақ таоло, Аллоҳ, Илоҳ, субҳанаҳу ватаала, илоҳо парвардигоро, эгам каби ўнлаб атамалар ва мингта сифат ифодалайдиган сўзлар қўлланилди.

Муҳаммадга Аҳмад, Ҳамид, Расул, Пайгамбар, Жаноби Пайгамбар, Расул Акрам, Расул Акрам Саллоллоҳу алайҳи вассалам; Жаноби Расулуллоҳ, Он ҳазрат, Он ҳазрат саллоллоҳу алайҳи вассалам; Алига Муртазо, Ҳайдар, шери Худо Ҳазрат Али, Шоҳмардон, Амирил-муъминин каби иборалар билан мурожаат қилишганки, булар ҳозир ҳам классик ўзбек нутқининг безағи ҳисобланади. Фикримизча ҳозирги ўзбек мурожаат воситаларимизни бойитишда ана шу меросимиздан унумли фойдаланишимиз керак.

Кўпгина халқлар тилида, масалан, АҚШда, Англияда мисс (қиз бола), миссис (турмушга чиққан аёл), мистер (эркак), сер ёки сенёр

(эркак), сенёра (аёл); Лотин Америкасида доп (эркак), дони (аёл); Францияда мисье (эркак), модам (аёл); Польшада пан (эркак), пани (аёл), панна (қиз); Ҳиндистонда ва Афғонистонда соҳиб (эркак), соҳиба (аёл); Туркияда афанди, хоним афанди каби шахсни эъ-зозловчи сўзлар қўлланганидек, ўзбек тилида ҳам мавлоно, тақсир, жаноб, хоним, жаноби олийлари, ҳазрат, домла, мулла, муаллим; мударрис, аллома, муҳтарам зод каби ўнлаб мурожаат атамаларимизнинг ўрнини тоғиб истеъмомга киритиш тилимизнинг бойлигига бойлик қўшади—нутқимизни равон қилади.

РАҲБАР БИЛАН МУЛОҚОТ

Табиатда бир-бири билан боғланмаган, бирининг борлиги, яшаши-иккинчисининг мавжудлигини тақозо қилмайдиган нарса — ҳодиса бўлмаганидек, жамиятда ҳам инсон ёлғиз яшай олмайди. У яратилибдики, бошқаради, бошқарилади. Маълум қонуният заминида бири иккинчисига бўйсунди. Кишилар ҳаётдаги мавқеига қараб маълум табақа—топфаларга, социал қатламларга ажралади: пайғамбар — уммат, шоҳ—гадо, бой—фуқаро, камбағал, олим—деҳқон ва ҳоказо. Мана шу табиий жараён инсондан ранг-баранг нутқий фаолият талаб қилади. Демак, инсон актёр—ҳаёт сахна. Актёр сахнада ҳаргал ҳар хил ҳаракат қилганидек, инсон ҳам ҳаётда ранг-баранг муомала қилади. Бошқача айтганда оила аъзолари, кўча аҳли, ишхонадагилар, устозлар, раҳбарлар ва ҳоказолар билан бўладиган муомала жараёни ҳеч қачон бир хил кечмайди — ҳар қайси нуқта алоҳида муносабат, ёндашувни талаб қилади.

Масалан, раҳбар ҳузурига борилганда, аввало, кириш мумкинми, киришга мумкинми, кирсам бўладими, киришга рухсат берасизми дейилади. Кирилгач, масала лоп этиб товоқ қилинмай, бир иш билан, бир илтимос билан, бир илтижо билан ҳузурингизга келдим деб бошланади, мақсад аниқ, қисқа баён этилади. Раҳбарнинг жавоб гапни зарурийат бўлмаса, луқма ташламасдан эшитиш маданият ҳисобланади. Бошлиқнинг гапи маъқул бўлаётган бўлса, маъқул, яхши, дуруст, хўб, хўш каби сўзлар билан тасдиқлаб турилади. Илтимос бажарилиб, мулоқот тамом бўлгач, энди мен кетсам, кетсам бўладими, кетишга рухсат, ижозат беринг, менга рухсатми, менга ижозатми каби сўзлар айтилиб, ўриндан турилгач, пақтингизни олганим учун узр, безовта қилганим учун узр сўрайман, кечирим сўрайман, баъсан қисқа қилиб: узр, кечиринг, раҳмат, соғ бўлинг, умрингиз узоқ бўлсин, баракат топинг каби воситалар қўлланилади.

Юқоридаги муомала жараёни ва унда қўлланиладиган воситалар «қолип» эмас, албатта. Ундан ҳар ким конкрет вазият талабидан келиб чиқиб фойдаланади. Масалан, раҳбар билан бўладиган мулоқот салбий тус олганда, юқоридаги муомала воситалари ўзгариб кетади.

Бу ўринда яна битта маслаҳатимиз шуки, мулоқотда эзмаланманг акс ҳолда «чиновникни ўлимга» олиб борасиз, ўзингиз ҳам бебурд бўлиб қоласиз. Мулоқот жараёнида ҳар бир қўлланилган сўз ёки гап кўзланган мақсад талабига жавоб бериши керак. «Нодира» кинофильмидаги воқеаларни бир эсланг: Мавжуд сиёсатга қарши кўтарилган халқ кўзғолонига раҳбарлик қилганлиги учун қатл қилишга ҳукм қилинган йигитнинг бир бечора онаси не машаққатлар билан Нодирабегим ҳузурига кириб, розидил айтади. Ноумид бўлим саройдан чиқиб кетаётган она Нодирадан узоқлашгач: «Илоҳим, замонагни ер ютсин» дейди. Бу гапни эшитиб қолган Нодирабегим: Нима деди? «Илоҳим, замонагни ер ютсин» дедими дейди ва бу гапни қайта-қайта такрорлаб мазмунини чаққач, кучли изтиробга тушади, тезлик билан йигитни қутқаришга тушади, лекин кеч бўлган эди.

ТАНИШЛАР СЎРАШИШИ

Танишлар билан учрашгандаги сўрашиш, юқорида айтилганидек, томонларнинг ёши, савияси, мавқеига қараб ҳар хил бўлади, албатта. Масалан, Ректор билан саломлашиш, сўрашиш, талаба билан сўрашишдан, ҳоким билан сўрашиш сувчи билан сўрашишдан ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатдан фарқланади. Бу табиий бир ҳол. Лекин барибир бунда ҳам сўрашувчиларнинг ахлоқ-одоби намоён бўлади. Масалан, баъзилар танишлари билан учрашганларида, самимий сўрашиш ўрнига: Ҳа, Қани? Нима гап? Нима қилиб юрибсиз? Нима гаплар бор? Қани бундай? Бундай қилиб юрибсиз? Ёки Қалай? Тинчликми? Бормисиз бу дунёда? Кўринмай кетдингиз? Юз сўмлик бўлиб кетдингиз? каби таъқибловчи, энсани қотирувчи сўзлар қўллайдилар. Баъзилар эса ўзини зўрлаб: Соғлиқлар! Болалар! Уйдагилар! деб қўя қолишади. Сўришишга берилиш керак бўлган жавоб сўзларини ҳам деярли қўлламай, димоғдорлик билан сал бош қимирлатиб қўя қоладилар.

Хулоса: сўрашишда томонлар қаршисида инсон борлигини унутмаслиги керак.

ГАП ҚОТИШИНИ БИЛАСИЗМИ?

Тақдир турли характердаги ва тонфадаги кишилар билан боғлашни ёки умуман, бирор нарсани сўрашни тақозо қилади. Шу зарурат туфайли шошиб кетаётган йўловчини тўхтатамиз. Тўхтатиш

қам ҳар кил бўлади. Миршаб йўловчини ёки машинани чуррак, баъзан пиёдани гражданин, гражданика сўзи воситасида тўхтатади ва честь бериб, унвони, исми, фамилиясини айтгач, керакли муомалани қиладики, бу миршаб учун оғир кечмайди—қундалик одат. Бу жараён биздан бошачароқ фаолият кўрсатишни талаб қилади. Биз машинани қўл ва бош ҳаракати, баъзан хуштак, пиёдани сўз ёрдами билан тўхтатамиз. Мана шу момент ҳар бир кишидан маълум масъулият талаб қилади. Бунда икки ҳолат бор: 1) юзма-юз учрашганда, Ассалому-алайкум воситасида тўхтатилади, узр, кечирасиз, тўхтатганлигим учун каби гаплардан кейин, тезлик билан маъсадга ўтилади. 2) Маълум масофадан туриб тўхтатилади. Бунда эй, дўстим, эй биродар, эй оғайни, ҳо иним, ҳу мулла ама, о ота-хон, ҳув онахон, эй ука, ҳў ака, эй амаки, эй бобо, ҳо йигит, эй қизлар, уу болалар каби чақириш мурожаат воситаларидан фойдаланилади ва томонлар яқин келишгач, узр, кечирим сўралиб, илтимосдан сўнг, маъсадга ўтилади.:

Баъзан ундов сўзининг ўзи билан мурожаат қилинадикки, бу нуқтий маданиятсизлик ҳисобланади. Фикримизнинг исботи учун Сиддиқ Муҳаммад Собирдан қуйидаги матини айнан келтираемиз:

— Кечирасиз «Дўстлик» меҳмонхонасига қандай боришни айтиб беролмайсизми?

— Ногоҳонда фикримизни бўлган бу бегона, аммо нимаси биландир ёқимли туюлган товуш сизни бир зум ўз эгасига қаратади, сиз ҳеч оғринмай жавоб берасиз. Агар бунинг ўрнига: Эй «Дўстлик» гостиницасига қандай боришни билмайсанми? — деган совуқ товуш келиб қўлоғингизга урилганда бу савол жавобсиз. қолиши мумкин эди. («Ватан», 1992, 15 декабрь).

НОТИҚНИНГ БИСМИЛЛОСИ

Бизнинг замонамизда мулоқот турларининг кўпайганлиги, телефон, радио, телекўрсатув кабиларнинг пайдо бўлиши муносабати билан сўзловчи, нотиқ, аратор, лектор, диктор, дипломат, вонз, ваъзхон, суҳандон каби атамалар қўлланила бошладики, бу қанчалик ижобий ҳодиса бўлмасин, уларни фарқлаб қўлланилмаётганлигини қоралашимиз керак. Тўғри, бу атамаларга мезон белгилаш, қўлланиш доирасини—нуқтасини аниқлаш бирмунча қийин бўлса-да, бизнингча сўзловчи, нотиқ, вонз, ваъзхон, аратор атамалари кўпроқ мулоқот характеридаги йиғинда сўзлайдиганларга, маърузачи, докладчи атамалари кўпроқ конференция, пленум, сессия, съезд типидagi мажлисларда сўзлайдиган нутққа, лектор атамаси синфхона ёки ўқувхоналарда — гапирадиган шахсларга, диктор атамаси радио,

телевидениеда ўқиб берадиган шахсларга, дипломат термини давлат сиёсати билан боғлиқ фикр юритувчиларга нисбатан қўлланиши мақсадга мувофиқ. Диктор ўрнида суҳандон атамасининг қўлланилаётганлиги чиройли бўляптику, бироқ моҳиятан диктор билан суҳандон эквивалент эмас: диктор — ўқиб берувчи, суҳандон сўзамол; сўзга чечан, гапдон маъноларини англатади.

Мавзудан биров четга чиққанлигимиз учун узр. Биз нотиқнинг бисмиллоси ҳақида гапирмоқчи эдик.

Маълумки, кейинги вақтларда нотиқ тингловчининг диққат-эътиборини ўзига—баён этилажак фикрга тортмоқ учун азиз, қимматли, ҳурматли, кўп ҳурматли (кўп ҳурматли дейиш — сунъий: многууважаемъийнинг таржимаси), муҳтарам, муҳтарама, қадрли сўзлари қўшилган ўртоқлар, дўстлар, биродарлар, тенгдошлар, баъзан жўралар, азизлар, (азизлар сўзининг ўзи қўлланилади: ҳурматли азизлар дейилмайди), қадрдонлар, юртдошлар, ватандошлар, қадрдонлар, воҳадошлар, миллатдошлар, моҳирлар, мўминлар, мусулмонлар (жамоатил мўминин, жамоатил муслимин формасида ҳам қўлланилади), ота-оналар, ёшув-қарилар, фахрийлар, фахриялар, устозлар, олимлар, ноиблар, депутатлар, делегатлар, ёшлар, опасингиллар, қурултой қатнашчилари, конференция қатнашчилари, воситалари қўллана бошладики, бу ижобий жараёни элимиз ва тилимиз мустақиллигининг маҳсули деб билмоқ керак. Грамматик тил билан айтганда, бу ундалмаларнинг қайсисини қачон, қаерда қўллаш ва унинг шарт-шароитлари жуда мураккаб бўлиб, нотиқдан билим, эътибор талаб қилади. Масалан, бундан икки йил олдин азизлар сўзи диндорлар ёки кексалар нутқидагина («Оталар сўзи—ақлнинг кўзи»ни эсланг) ишлатилар эди. Шу сабаб бўлса керак: «...Бугун телевизорда азизлар чиқади» дейишардик уйда. Ёки илгари бизда юртдошлар, ватандошлар, миллатдошлар, қардошлар, воҳадошлар, хонимлар, жаноблар, жаноби олийлари, ҳазрат, ҳазрати олийлари каби сўзлар билан мурожаат қилиш савиясизлик ҳисобланарди. Маркснинг юбилеи муносабати анжуман қатнашчилари, олимпиада қатнашчилари каби мурожаат билан ўқилган лекцияда нотиқларимиздан бири «Ҳазрати Маркс» иборасини қўллаганда, бутун зал гуриллаб кулиб юборгани ҳамон ёдимда. Эндиликда эса ҳурматли коммунистлар, комсомоллар, пионерлар, октябрлар, граждандар (ҳаттоки, ўртоқлар) каби ундалмалар билан мурожаат қилиш «мода» —расм бўлмай қолди.

ЎРТОҚ

Ўртоқ сўзигача ҳам дўст, биродар, эш, жўра, ёр, ёрон, йўлдош, рафиқ каби ўнлаб тил безакларимиз мавжуд эди.

Ўртоқ сўзининг пайдо бўлиши Ўрта Осиёнинг Ўрусияга қарамлик даври билан боғлиқ бўлиб, тилимизга «товариш»нинг таржимаси сифатида кириб келди ва дастлаб дўст, биродар, жўра сўзларига маънодош сифатида қўлланилди. Муқимий ҳам шу маънода қўллаган: Навбахор очилди, гуллар, сабза бўлди боғлар; Суҳбат айлайлик келинлар, жўралар, ўртоқлар.

Инқилобдан кейинги даврда бу сўз ўз маънодошларини (тўнғичларини) кейинги ўринга суриб; ҳоким (доминант) даражасига кўтарилди: ёши, мансабу мартабасидан қатъий назар, кўчадаги нотанишдан тортиб арбобгача ўртоқ дейилди. Қиёс қилинг: Раис атрофига юзланиб:— «Ўртоқ сувчилар, энди ҳосил тақдири сизларга боғлиқ, — деди (газетадан).

Ултиришда бир ҳикоят айтайин,

Ўртоқ Ленин иши сўзман бошлайин (Э. Ж.).

Бора-бора ўртоқ сўзига таъниш, яқин, ҳамфикр маъноларидан ташқари жамият олдида масъул одам, эъзозли, улуғ, сиёсий шахс деган тушунчалар, баъзан эса кесатини таъқиб этувчи оҳанглар ҳам юклатилди. Жуфти ҳалолимизни ҳам «ўртоқ» дейишгача бориб етдик... ўртоқ туркий сўз бўлиб, аслда ўрталиқда, ҳамма тенг (ўрта+оқ) деган маъно англатишини ҳам ёддан чиқармаслик керак.

Товариш сўзи ўзбек тилида ўртоқ, татар тилида эндаш, қозоқ тилида арқадас, яна бир туркий тилда эшдаш дейилса-да, булар моҳиятан яқин, қариндош, тарихий тақдири ҳам бир.

Мана эътибор беринг: Волга дарёсида кемалар қиргоққа яқин келганда, уларга боғланган иплар орқали маълум нуқтага тортиб келинган. Шу ҳаракатни бажарувчи шахслар — бурлаклар, кема судровчилар кейинчалик татар тилида эндашлар (ишдошлар, бир-галашиб, ўртоқлашган ҳолда ип тортувчилар). бошқа туркий халқ тилларида эндашлар, арқадаслар, елкадошлар... дейилган.

Товариш ҳам туркий сўз бўлиб, уни баъзи олимлар (масалан, профессор О. Азизов) «товар» ва «иш» сўзларидан ташкил топган бўлиб, товар иши, мол топши иши билан шугулланувчилар десалар, баъзилар «товар» ва русча «ишить» ёки «искать» сўзларидан келтириб чиқарадилар ва булар ҳам товар қидирувчилар, бойлик қидирувчилар деб уқтирадилар (огзакан галлардан).

Бизнингча товариш туркий: «товар» (мол, бойлик) ва «эш» (йўлдош; ишдош, ишдош, шерик) сўзларидан ташкил топган бўлиб, товар

ёки бойлик биргаликда (эшдошликда) ишлаб топилгач, у дастлаб ўртада — ўрталикда тақсим қилинган. Бу жараёнга қатнашган шаже — товар эш — шериклар русча талаффузда товариш, ўзбекча ўртоқ дейилган.

Шу ўринда ёши, мансабу мартабасидан қатъий назар, юқорида айтганимиздек, ҳамма, хусусан, жамиятнинг фаол қатламга нисбатан актив қўлланилган, юксак ҳурмат ва эъоз тушунчаларини ифодалаган ўртоқ ва товариш сўзлари нега пассивлашиб, ўрнини бошқа атамаларга бера бошлади, деган савол туғилади.

Матълумки, сўз тарихи — жамият тарихи. Сўзлар тақдири муайян моддий, сиёсий ва иқтимоий воқеликнинг тараққиёти билан боғлиқ бўлади. Бирор тушунчанинг ўзгариши билан унинг ифода воситаси бўлган сўзнинг қўлланиш доираси ҳам ўзгаради: маъно кенгайиш, маъно тарайиш, маъно кўчиш, активлашиш, пассивлашиш... юз беради. Масалан, ҳозирги ишлаб чиқаришга муносабатнинг ўзгариши; бошқаришнинг хусусий мулкчилик формасига ўтилиши билан ўртоқ ва товариш сўзлари (маслаҳатлашиб қўйгандай) параллел ҳолда пассивлашди. Зотан, олдинги тақсимлашдаги тенглик («ўртоқлик») тартиби бузилди. Лекин ҳозир ҳам ўртоқ, товариш сўзлари мансабдор ва сиёсий қатлам аҳли нутқларида (ўртоқ Саломов, ўртоқ полковник каби) қўлланилмоқда. Чунки сўзнинг тилдан силжиши узоқ вақт талаб қилади. Қолаверса, бунга: 1) айрим гуруҳлар хотирасидан «ўртоқчилик» кайфияти чуқур илдиз отганлиги; 2) ўртоқ сўзини алмаштирадиган, унинг ўрнига тилимизда азалдан бор бўлган юксак бадний мурожаат воситаларимизни қўллай олмаётганлигимиз сабабдир.

ЖАВОБЛИ ЛУҚМАЛАР

Ҳаётнинг барча соҳаларини акс эттирувчи, асрлар давомида фикр қозонида пишиб етилган, бироқ турли сабабларга кўра қисман унутилган (хусусан, ёшлар томонидан); айтилганда жавоб талаб қиладиган расмий муомала воситаларимиз борки, унда 1) халқимизнинг тарихи, урф-одати, орзу-истаги, мақсадн кабилар ўз аксини топган; 2) ана шу гоьлар қисқа, лўнда қилиниб, бир жуфт гап воситасида ифодаланган; 3) диалогик характердаги бундай айтишувларимиз тил эгалари хотирасида мақол ва топилмоқлар каби шаклланиб келган. Мана қўйида жавобли луқмаларимиз ҳақида тўхталиб ўтамиз.

ЙЎЛ БЎЛСИН

Ўтмишдошларимиз танишми, нотанишми, йўловчи билан учрашиб қолганларида, улардан қаёққа кетяпсиз, қаёққа боришсиз деб сўрашни одобсизлик ҳисоблаганлар. Ҳаттоки, баъзи йўловчилар бундай сўроққа жаҳл билан нима ишингиз бор, йўлингиздан қолманг деб жавоб беришган ва юришни давом эттиришган. Баъзи йўловчилар эса, қаёққа, қаерга, боряпсиз, кетяпсиз сўроқларини омадсизлик деб тушуниб, уйларига қайтиб ҳам кетганлар. Албатта, бу ҳаракат («қилиқ»); ирим-жирим, тушунмовчилик бўлса-да, унинг заминида бошқа нарса ҳам бор: бориладиган жой баъзан айрим сабабларга кўра, сир сақланган, уни яшириш ёки ёлғон сўзлаш оғир гуноҳ ҳисобланган. Кейинчалик йўловчини ҳам, сўровчини ҳам мана шу ноқулайликдан қутқазиб учун йўл бўлсин, оқ йўл, сафарингиз омадлий бўлсин каби хайрихоҳлик ифодаланган:

Йўл бўлсин ёрим-эй, йўл бўлсин,

Босган изинг-эй гул бўлсин (қўшиқдан)

мисралари ҳам ана шу мақсадда яратилган, Бироқ ҳозирги тилимизда йўлингиз бўлсин! Йўл бўлсин? гаплари фарқлидир: биринчиси — истак, ҳоҳиш; иккинчиси — сўроқ ифодалайди.

Ҳозир ҳам қаёққа боряпсиз ўрнида юмшоқроқ қилиб, йўл бўлсин дейишади ва мантиқан эмас, нормал жиҳатдан алай бўлсин деб жавоб берилиб ўтиб кетилаверади. Баъзан қистов оҳангида қаёққа боряпсиз деб сўралганда ҳам, шу ёққа боряпман деб жавоб берилади.

Бу воқеликларни яхши биладиган боболаримиз ўтиб кетаётган таниш йўловчи билан учрашганларида: Йўлга отланибсиз-да, бир саёҳатга чиқибсизда; ажраллида оқ йўл! Яхши бориб келинг, сафарингиз яхши ўтсин каби воситалардан фойдаланганлар.

БҮРИМИ, ТУЛКИМИ?

Бу сўроқ қийинчиликлари, тўсиқлари бўлган, бажарилиши маълум шарт-шароитга асосланган ишнинг бажарувчисига (ишнинг бажарилган ёки бажарилмаганини аниқлаш учун) берилади. Бу альтернатив сўроққа ё бўри, ёки тулки деб жавоб берилади. Бу гап сўрашнинг нозик, маъжозий (эвфемистик) формаси бўлиб, бўри муваффақият, тулки—муваффақиятсизлик тимсолидир. Демак, жавобда: «Бўри» дейишса — омад, яхшилик; «Тулки» дейишса — омадсизлик, ёмонлик англашилади.

ГҶШТ ТОТЛИ (ТОЛЛИ, ШИРИН) БҶЛСИН!

Қассобхонага кирганда, мол сўйиб терилаб турган кишилар ёнига келганда, ёки ўтиб кетаётганда, салом берилгач, «Гўшт тотли бўлсин» дейилади ва бунга: «Тотганда маълум бўлсин» деб жавоб берилади.

ХИРМОН ТҶЛСИН!

Бу хоҳиш, истак ифодаловчи ибора хирмон бошига бориб қолган ёки ўтиб кетаётган киши томонидан хирмон янчиб турган шахс, яъни хирмончига нисбатан айтилади ва бунга йўлингиз бўлсин, агар Хирмонга барака! дейилса, умрингизга барака! деган жавоблар берилади.

ЧОШГА БАРАКА!

Маълумки шоха ташланиб, сомондан чал-ярим ажратилган дон ҳосили чош дейилади. Чош устига келиб қолганлар ёки ўтиб кетаётганлар: «Чошга барака!» дейдилар; хирмончи: «Умрингизга барака!» деб жавоб беради. Шунингдек, қопланган ҳосилга нисбатан донга барака ва умрингизга барака сўйатари қўлланади.

ХОРМАНГ!

Иш билан машғул бўлиб турган киши билан унинг ёнига келган ёки ўтиб кетаётган шахс ўртасидаги қисқа мулоқотда қуйидаги воситалар қўлланилади:

- Уткинчи: Ҳорманг!
- Ишчи: Бор бўлинг!
- Ишчи: Узингиз ҳорманг!
- Уткинчи: Саломат бўлинг!
- Уткинчи: Худо қувват берсин!
- Ишчи: Раҳмат!

ҚУТЛУҒ БҶЛСИН!

Янги тўн (умуман, янги либос) кийган, иморат қурган кишига тўн қутлуғ бўлсин, иморат қутлуғ бўлсин; янги тугилган болага нисбатан янги меҳмон муборак, чақалоқ муборак; тўйхонага борганда, тўй муборак, олий даргоҳни битирганда, илмий учвон олганларга диплом муборак... дейилади ва буларга: раҳмат, қуллуғ деб жавоб берилади.

ТАОМ ТОТЛИ БҶЛСИН!

Овқатланувчиларга яқин бориб қолган ёки уларнинг ёнидан ўтиб кетаётган шахслар ёқимли иштаҳалар билан ёки иштаҳангиз карнай бўлсин дейишадик, бу нотабий, дағал гаяларга жавоб бермаса

қам бўлади. Чунки иштаҳа ёқимли ёки карнай бўлмайди. Аниқроғи, иштаҳа эмас, таом ёқимли ёки ёқимсиз бўлади. Шу нуқтадан келиб чиқиб: Ёқимли таом билан дейиш тўғридай. Лекин таомнинг қандайдиги: ёқимлими-ёқимсизми фақат овқатланаётган кишига маълум.

Хулоса: Таом ёқимли бўлсин, таом тотли бўлсин, ош бўлсин каби воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

ОШ-ОШ ЕКИ РАЗЗОҚ

Ҳар хил сабабларга кўра таом тановвул қилинаётганда, давра аҳлининг бирортасининг томоғида, овқат қолиб (бу табиий ҳолат) йўталиши мумкин. Бунда шопилмай енг, секин енг-да деган қўпол гаплар айтилмай, аксинча, ош-ош (ош бўлсин маъносида), раззоқ ёки раззоқ-раззоқ (розимиз маъносида) ибораларидан фойдаланилган ҳолда йўталувчини ҳижолатдан чиқариш маданият ҳисобланади. Йўталувчи бола бўлса, юқоридаги сўзлар айтилиб, елкасига қоқиб қўйилади.

ҲИҚИЧОҚ

Баъзан давра аҳлининг бирортасининг ҳиқичоқ тутганда: бировнинг ҳақини ебсиз гапи ўрнида одатимизга кўра, узоқ нафас олмай туринг ёки етти қултум сув ичинг ҳозир қолади, ўтиб кетади дейиш кифоя.

ҲАМЁЗА ВА АКСА

Ҳамёза қилувчи ёки аксирувчи даврада мавжуд тартибга риоя қилиши керак. Аксирувчи рўмолчасини оғзи-бурнига тутиб тескари қараб аксиради ва аксирувчи: Алҳамдулиллоҳ ёки Алҳамдулиллоҳи раббил оламин! дейди. Бошқалар аксирувчига: Соғ бўлинг, Пир бўлинг, Катта бўлинг, Ярҳамаколлоҳ дейишади. Аксириш такрорлана берса, атрофдагилар: Салгина шамоллабсиз гапи билан тинчлантиришлари лозим.

Аксирувчи атрофдагиларга бир марта уэр деб қўйиши, ҳа деб кечирим сўрай бериши керак эмас. Акс ҳолда «Чинovníкни ўлимга» олиб бориши мумкин. Ёки Ҳасан Йўлдошев кечирим сўрайвериб Эргаш Каримовни «парок» қилганини эсланг.

Ҳамёза қилувчи эса қўлини орқа томонини оғзига қўяди ва Астағфируллоҳ дейди (Юқоридаги арабча диний калималарни айтиш даҳрийларга тааллуқли эмас).

НУТҚИЙ КАМТАРЛИК

Соғдигингиз сўралганда: Раҳмат, Ташаккур, Худога шукур, Аллоҳга шукур, Тангрига шукур, Алҳамдулиллоҳ дейиш: олдиндан

аниқ айтиш қийин, бажарилиши ноаниқ бўлган — шартланган воқеалар ёки келажак режалар ижроси ҳақида гапирилганда: Худо билади, Қайдам, Худо хоҳласа, Насиб этса, Воллоҳу аълам, Иншооллоҳ каби тия бойликларимиздан фойдаланиш нутқий камтарлик, маданиятлилик ҳисобланади.

ШОҲЛАР ҲАМ ПИЕДА БОРАДИГАН ЖОЙ

Халқимиз кўчма маънода ейишнинг қусиши ҳам бор дейди. Анатомик нуқтаи назардан эса ейишнинг (ассимиляция)... иши (диссимиляция), ичишнинг... иши борлиги ҳам табиий жараён. Бирок айрим тил эгалари айтилиши уят, қўпол мана шу ҳодисаларни ўз номлари билан тортинмай гапирадиларки, бу ўта маданиятсизлидир. Ҳолбуки, зарурият учун бориладиган жойнинг ҳожатхона, ҳалол, бадраф; туалет каби номларини ҳам айтишдан қочиб, заруратга бормоқ, ташқарига чиқмоқ, бўшаб олмоқ, енгиллашиб олмоқ, пешобга чиқмоқ, таҳорат синдирмоқ, саҳрога чиқмоқ, ҳовлига чиқмоқ, шамолкелмоқ, чой жавоб, ёзилмоқ каби айтилиши қулай бўлган тил воситаларимиздан усталик билан фойдаладиладилар. Ҳаттоки, жонли тилда индивидуал нутқда ўнлаб жаргон ёки арго характеридаги сўз ва иборалар борлиги ўқувчига маълум. Масалан, шоҳлар пиёда борадиган жой, домкультура, ёлғиз бориладиган хона ва ҳ. к.

ТУШ ТАЪБИРИ

Ишонмиш-ишонмасликдан қатъий назар, инсон яхши тушдан хушнуд, ёмон тушдан хафа бўлади. Ўтмишда ҳам ёмон тушга туш кўрувчи лоқайд бўлмаган — унинг «оқибати»га ҳадиксираб қараган: садақаю, худойилар берилган, муллаю фолбину, қўрғачиларга мурожаат қилинган; ана шу зарурият асосида фолномалар ёзилган, китоблар майдонга келган...

Ёмон туш одатда кўпинча айтилмайди, айтилган тақдирда, ойнага, сувга (демак тиниқ нарсаларга) қараб ёки таъбирчига айтилган. Баъзан айрим шахслар туш кўрувчи ёмон туш кўрганлигини эълон қилиши билан уни шу тушни айтишга қистайдилар сўнгра ўзларича таъбирлаб: ёмон туш кўрибсиз деб туш эгасини қаттиқ изтиробда қолдирадилар. Бунда: 1) ёмон тушни сўраш одобдан эмас; 2) туш эгасига нисбатан: Тушингизни Юсуф Пайгамбар қўлласин (маълумки, Юсуф Пайгамбар туш таъбирчиси), хафа бўлмаган, туш хобу-хаёл. Яхшиси сувга айтинг, ойнага қараб айтинг, битта бутун нонни синдирият, девонага садақа ёки танга беринг, агар тушни аёл кўрган бўлса, аёлнинг туши тескари келади, қишда кўрилган

туш тўғри чиқмайди, одатда тушнинг акси бўлган, ёмон **ётган** бўлсангиз керак; чап ёнингиз билан, ёки орқангиз билан **ётган** бўлсангиз керак каби тил воситаларидан фойдаланиб туш эгасини тинчлантириш зарур.

Туш кўрувчи тушини айтган тақдирда, уни яхшиликка йўйиш керак. Масалан, нутқимизда тушида илонлар ўраб олган кишига нисбатан: Илон—хазина, демак, сиз бой бўласиз, кимдир ўлган кишига нисбатан: умри узоқ бўлади каби таъбирларимиз мавжуд. Гули Навоий ҳақида ёмон туш кўрганини изтиробда баён этганда, шоир ўз севгилисини қуйидагича тинчлантиради:

Пулим, беҳудага безовта бўлма,
Ўзингни қийнама, ғамларга тўлма.
Дадил бўлсанг, ваҳминг ранги сўлғай,
Инон, одатда тушнинг акси бўлғай.

(Уйғун).

ТУҒРИ ЁЗИНГ, ТУҒРИ ТАПИРИНГ УЙЛАНДИМ, БОРОЛМАЙМАН

Москвада командировкада юрган эрининг Янги йилга келишини сабрсизлик билан кутаётган хотин бирданига: «Уйландим, боролмайман» деган телеграммани олиб бўшашиб кетади, оила аъзолари ҳам изтиробга тушади; икки кундан кейин хурсанд ҳолда кириб келган эрини хотин эшик олдида учратиб, юзира телеграмма билан уради. Аслида иши битмаган йигит борсамми, бормасамми деб ўйланган ва ниҳоят Янги йилга келолмаслигини хабар қилган экан. Бу нохушликка ўзбекча билмайдиган почтальон қизнинг айби билан ўйландим сўзидаги «ў» ҳарфининг «шапкаси» тушиб қолиши сабаб бўлган эди. (Воқелик «Муштум»дан олинди).

СЕНИ СҮЯМАН

Ҳарфлар тепасига «шапка» (белги) қўйиб ёки қўймай ёзишни билмайдиган саводсиз, бир қишлоқ йигити севган қизига юборган пишона катта: «Биламан, сен мени сўймайсан (суймайсан демоқчи) мен эса барибир сени сўяман (суйман демоқчи) деб ёзганлиги сабабли қиз томон йигитнинг уйига бостириб боришган экан. (Воқелик «Муштум»дан олинди).

Юқоридагилардан анлашрилиб турибдики, сўз ёки ундаги бирор товуш тўғри ёзилмаса, тўғри талаффуз этилмаса, у—сўзни, гапнигина

эмас, бутуи бошли нутқнинг — хабарнинг бузилишига сабаб бўлади.

Шунга қарамай, кўшгина сўзларимизни нотўғри ёзиб ёки бузиб айтамызки, бу ҳам ачинарли, ҳам кулгилидир.

Масалан, Али Қушчини Али Қўшчи (Али қўш ҳайдовчи), Ку-мушбини Қўмиш биби (қўмиладиган биби), Гавҳарни Говҳар (тожикча хўкиз, эшак), корхонани кархона (карлар яшайдиган жой), ҳолни хол (бадандаги қора нуқта), ҳил-ҳилни хил-хил (ҳил-ҳил пишди, ҳолат, хил-хил — турли), шоҳни шох (шоҳ — подшо, шох — мол шохи), ҳокимни ҳаким (ҳоким — раҳбар, ҳаним — табиб), шаҳидни шоҳид (шаҳид — ўлган, шоҳид — гувоҳ), мавсумни маҳсум (мавсум — сезон, Маҳсум — исм), ҳурмони хурма (бири мева, бири идиш), шарафни шароф, шароб (шараф — барака, галлаба; шароф — исм, шароб — май), мўмай пул иборасини момой пул (маъносиз), муаммони мумма, муамма, мамма, мама, ҳамлани ҳомла, ҳомила (ҳамла — ҳужум, ҳомила — аёл бўйидаги юк), донони дона (доно — билимдон, дона — дон), қабулхонани қобул (қабул — қабулхона, қобул — Афғонистон пойтахти, бу аслда Қобул бўлиши керак), марҳумни маҳрум (марҳум — ўлган, маҳрум — қуруқ қолган), тавсияни тасвия, таржимани тажриба, соғни сов, соғлиқни совлуқ (соғлиқ — саломатлик, совлуқ — қўй), шўъбани шуба (шўъба — жамоа, шуба — пўстин), ижрони ижара (ижро — бажариш, ижара — омонат), Хоразмни Хўрозим (бири — жой номи, бири парранда), Тимирязовни Темирниёзов, Поливановни Полвонов, Навоийни Новвойи, қазини қози, ҳарни хар, хорни хўр, суръатни сурат, таъниани танз, даъвони даво, бўлсани бўса, Қарлиқни қаллиқ, член корни член кўр, Купцовни Күфсуф, санъатни саноат, ОБХССни облхез, горхез, суинистеъмолни сунъий истеъмол, суви истеъмол, Калининни Калленин, Ленинни Лелин ва ҳоказо сўзлари билан алмаштириб гапирилишининг гувоҳи бўласиз.

Мана оғзаки (баъзан ёзма) нутқлардан ёзиб олинган мисолларга эътибор беринг:

1. Асқарали Афғонистон урушида шоҳид (шаҳид демоқчи) бўлди. Бунда Асқарали ўлмаган, урушнинг гувоҳи бўлди, деган мазмун келиб чиқади.

2. Момой пул (мўмай демоқчи) топшига берилиб кетган. Бунда момой (кэмпир) ишламай эмас, ишлаб пул топшни билади мазмуни англашилган.

3. Шеригим облизполкомга қози келибди, бормаисизми деганида облизполком магазинига қози келганлигини билгунимча бошим қотган.

4. Маяковскийдан қилинган таржима матнида «Шоҳликларни ўчираман картадан бир-бир» мисраси борки, бунда тилдан беҳабар-

роқ одам шоир шохликни эмас, шохи бор ҳайвонларни картадан ўчирмоқчи деб тушунади.

5. Мажлис ранси: «Қўйидагиларга мукофот берилсин» деганида аввалига биз мукофот қўй боқиб юрган чўпоиларга бериларкан деб тушундик. Кейин билсак, қўйидаги шахсларга экан.

6. Наманганнинг олмаси хил-хил пишибди, гўшт хил-хил пишибди гапларида олма ёки гўштниги пишми даражаси — ҳолати эмас, тури англашилади.

7. Холинг қандай деб сўрамайсиз гапда шахснинг аҳволини эмас, юздаги холинг сўраш англашилади.

8. Ўғлим ҳужжати қобулга олиб кетди гапда сўзловчи кутган мазмун эмас, (қабул комиссиясига эмас) Афғонистонга кетган деб тушунилади.

9. Бизда йигирмата шуба (шўъба демоқчи) бор гапда магазин ёки складда 20 та пўстин борлиги англашилади.

10. Хўрозми кўрганмисиз (Хоразм демоқчи) гапда Хоразм вилоятини эмас, сўзловчининг хўрозини кўрган-кўрмаганлигини англашилади.

11. Гўркомга боряпман гапи орқали сўзловчи ўйлаганидек, горком эмас, қабристон бошқарувчисининг идораси тушунилади.

12. Кархонамизда (корхона демоқчи) 200 одам бор гапда бу жойда 200 та эшитмайдиганлар — карлар яшаши англашилади, албатта.

13. Очиқ дарсда Фарҳодга хатни Шоир (Шопур демоқчи) етказди дейилганда ҳамма кулиб юборди.

14. Бир кекса домла: «Менинг ўғлим Темирниёзовда ўқийди» деб қолди. Суриштириб билсак, ўғли Москвада—Тимирязов номидаги Академияда таҳсил кўраркан.

15. Новвой (Навой демоқчи) подшоҳ саройида хизмат қилган (абитуриент нутқидан) гапидан адабиётдан узоқ одам Навоий Ҳусайн Бойқаро саройида нонвойлик ҳам қилган экан деб тушунади.

16. Эртага олим пиёда ўтади гапда олимпиада (биринчи бўғин «а» лашади, урғу 4-бўғинга берилади) олим пиёда тарзида талаффуз қилинганлигидан (шундай талаффуз қилиш тез-тез эшитилади), агар вазият бўлмаса, тингловчига маълум бўлган бир олим киши ёки Олим исмли шахс пиёда (машинада эмас) ўтади деган хабар ҳам англашилади.

17. Бир шоир йигит: «Биринчи сўз вилоятимиз ҳақими (ҳокими ўрнида) ўртоқ фалончиевга берилди» — деганида, ёнимдаги меҳ-

монлардан бири: «Ҳокимларингиз ҳакимлик ҳам (табиблик) қиладиларми» деб ҳақли равишда потиқ шаънига киноя қилди.

18. Айрим «сухандонлар»: Баҳоларни эълои қилиш учун сўзини ҳакам ҳаётига берамиз деган гайритабиий жумлани қўллайдиларки, бунда ҳакам ҳаёти, яъни баҳоловчи комиссия тушунчаси бутунлай йўқолган бўлади. Чунки ҳаёт ва ҳайбат сўзлари бошқа-бошқа тушунчаларни ифодалайди.

19. Икки барзанги йигит бирдан менга ҳамла ёки ҳамла қилди (ҳамла демоқчи) (сўроқ бераётган қиз нутқидан) гапида икки йигит унга ташлаётганлиги эмас, балки унда ҳамла қилинган деган мазмун англашилади.

20. Али Қўшчи (Қўшчи демоқчи) Улуғбекнинг энг севимли шогирди бўлган гапи Али Қўшчи (тахаллусидан ҳам маълум) Улуғбекнинг қўш ҳайдовчиси ёки қўшчибошиси бўлган деган кулгили бир фикрли ҳам эслатади.

23. Бўлса бераман, бўса бераман гапларининг бўлса сўзидан кўпинча «л» товуши тушиб қолса-да, фарқлаб қўллаш керак: биринчисида бирор нарсани бермоқ, инъом этмоқ, иккинчисида ўптармоқ маънолари ифодаланади.

24. Парода ва пародия сўзларини фарқлаб қўлланг: биринчи сўз наслий хусусият, иккинчиси кулгили, кесатиш, ўхшатиш маъноларини англатади. Бир зоотехник танишим менга: Нуқул, Эй, домла, молни-ку қўйинг, одамнинг ҳам пародияси (пародаси) бузилиб кетяпти, деб гапиради.

ДАРСНИ ИСРОФ ҚИЛИШ ЯХШИ ЭМАС

Деканатда кун бўйи ярим мудраб ўтирадиган кекса деканни биз бўларди. У кишининг дарс қолдирганларга берадиган танбеҳи битта, яъни: талаба бўлса, инсофинг борми, дарсни исроф қилиш яхши эмас; домла бўлса, инсофингиз борми? Дарсни исроф қилиш яхши эмас, дер эди. Бир куни ўртоқлардан бири юрак ютиб: домла, исроф эмас, сриз дейиш керак деса: «Ўзингиз тез-тез исрофгарчиликка йўл қўясизу, тагин менга ўргатмоқчи бўласиз», деб жеркиб ташлади. Шундан кейин домлалар бир-бирига мийғида кулишиб: Дарсни исроф қилиш яхши эмас, Исрофгарчилик гуноҳ, исрофгарчиликка йўл қўйманг, исрофқунанда бўлманг, исрофгарчиликка қарши кураш олиб бориш керак дейдиган бўлиб қолишди.

ПОЕЗДГА КЕЛДИМ

Маълумки, жумҳуриятимизнинг айрим жойларида, жумладан, Сурхондарёнинг баъзи районларида ёки қишлоқларида ўрин-пайт келишиги қўшимчаси — да билан жўналиш келишиги қўшимчаси — га ни алмаштириб қўллашади. Бундай ҳолларда гашининг мазмуни ўзгариб кетади. Мана бир бўлган воқеа: Бир сурхондарёлик «Дўстлик» меҳмонхонасидан тошкентлик танишининг уйига телефон қилиб, ҳол-аҳвол сўрашгач, ҳар, дарвоқе, самолётга билет ололмай поездга келдим (поездда демоқчи) деган экан, таниши: Мен борганимда яхши кутиб олувди, кетаётган экан, лоақал жўнатиб қўй деб вокзалга борган экан.

Сўзларни эътиборсизлик билан бузиб айтиш уларнинг этимологияси ҳақида ҳам соҳта тасаввур пайдо қилишга сабабчи бўлади. Масалан, Термиз гўё тирикмиз сўзидан олинганмиш; Германиянинг Олмония дейилишига гўё унинг тожикча — гёр, гир ва монидан, ўзбекча ол ва қўй сўзларидан ташкил топганлиги сабаб бўлган эмиш.

Ўзбекистонлик бир раҳбар кекса онасини Харьков ва Москва саёҳатига олиб борибди. Саёҳатдан қайтган она ўғлига: Ўғлим, Харкўн дегани билан, бирёрта ҳам эшак йўқ экан-ку! Тўғри, Маскўлда (Маскоп)да анча-мунча маслар бор экан дермиш.

Сўзларни тўғри талаффуз қилмаслик, тўғри ёзмалик, имлога қатъий риоя қилмаслик ёки бетарволик натижасида бундан 15 йилча олдин газетада «Улугбек расадхонаси» — «Улугбек ҳасадхонаси» (р-х алмашган); «Тошкент чинни заводи» — «Тошкент жияни заводи» (ч-ж алмашган) шаклида ёзилиб кетганлиги ҳамон ёдимда. Тилга бўлган бундай ихтиёрсизликни барча давр донишмандлари, жумладан, Навоий элга бўлган эътиборсизлик, унинг маънавияти ва кайфиятига хиёнат деб тушунганлар.

Қошиқга тегизмагил қалами,

Бир хат бирла бузмагил рақамни,

шиорин ҳам ана шу эҳтиёж заминида пайдо бўлган бўлса керак.

А. Навоийнинг: Кўзим очиқ тилар эрсанг, яшурма ҳолини,

Ки кўр ўлур кўз агар нуқтасия ишон қилсанг,
байти зоҳираи маҳбубага қаратилган бўлса-да, ботинан суҳандон ёки котибга хитоб ҳамдир. Эй ёр, дейилсади байтда, — юзингдаги хол менинг кўз гавҳарим — кўзим ичидаги қорачуқ, уни (холиниги) яширсанг, кўзим ҳам кўр бўлади. Мана ишонмасанг ёзиб қара: ёзувда ҳам нуқтаси тушиб қолса, кўз сўзи кўр деб ўқилади.

Бу борадаги фикрларимизни А. Навоийнинг қуйидаги ҳайротомуз сатрлари билан якунлаймиз: -

Неки мен ёздим, ўйла сурса қалам,
Не рақам қилдим, они қилса рақам.

Яъни: Мен нимани ёзган бўлсам, шундай қаламга олинса,
Нимани рақам қилган бўлсам, ўшандай рақам қилинса.

Байтларда тахаллуф айламаса,
Лафзларда тасарруф айламаса,
Оқ ўлуб анга номаи аъмол,
Тутсун илгига ҳомаи иқбол.

Яъни: Байтларда хилоф қилмаса,
Сўзларни ўзгартирмаса,
Номаи аъмоли ўнгидан келсин,
Иқбол қаламини қўлига олсин.
Қаро пул узра можаро қилса,
Юзидек сафҳани қаро қилса;
Кўз уза нуқта қўймай айлаб зўр,
Мардуми бўлмаганидек айлаб кўр.
Ғайбдин нуқтани йўқуб амадо.
Хат аро айб айласа пайдо.

Яъни: Чақа пул устида талашса,
Саҳифани шунчаки қораласа,
«Кўз» устига нуқта қўймай
Қорачуғи бўлмаган кўздек кўр қилса,
Ғайб сўзидан нуқтани тушириб,
Хатда нуқсон—айб пайдо қилса,
Хомасиға кўзи мидод ўлсин.
Ул қародин анга савод ўлсин,
Тили шақ бўлсун ўйлаким хома,
Орази тийра ўйлаким нома.

Яъни: Тўғри кўчирмагани қаламига кўзи сиёҳ бўлсин,
Уша қорадан ёзи қорайсин,
Тили қамийш қаламидек ёрилсин,
Башараси худди хатдек қора бўлсин.

Ривоят қилишларича, Одам Сафиюлла жасадлари Қудрат қўли билан лойдан ясаиб тайёр бўлганда, Жонга: «Кир» деган нидо келади. Жоң Лой жасадга киришдан қўрқиб титрай бошлайди. Шунда Аллоҳнинг буйруғи билан Жаброил Алайҳиссалом дутор оҳангида «Ёсин» сурасини ўқийдилар — қироат қиладилар, жон мумдай эриб, симобдай қалқиб жасадга кирганлигини билмай қолади. Ҳозирги вақтда ҳам жон чиқиш олдидан «Ёсин» ўқилиш одати ана шундан қолган. Бу гоё хусусан, Исо Алайҳиссалом фаолиятида илгари сурилган. Муқаддас китобларда айтилишича, Исо шунинг учун ҳам пайғамбардирки, у сўз, нафас, нигоҳ кучи билан ўликни тирилтиради—уларга ҳаёт бағишлайди. Бора-бора Исо тимсоли адабиётга кўчиб, маълум ақидага айланган.

Масалан, ошиқ маъшуқасининг ишвали кўзларидан бемор бўлиб, ўлим ҳолатга келгач, Эй Исо нафасли ёр, бир сўз; бир нафас билан жонимга шифо, дардимга даво бер деб илтижо қилади:

Эй Масиҳо (Исо) дам, бир дам бирла бергил шифо,

Шева бирла кўзларинг жонимга бемор айлади (А. Навоий).

А. Навоий сўз (нутқ)нинг ҳаётбахшлиги ҳақидаги таълимотни ривожлантириб шундай ёзади:

Сўздурки берур хабар ўликка жондин,

Сўздурки берур хабар жонга жонондин,

Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,

Ҳеч бир гуҳари шарифроқ йўқдур ондин.

Сўз шундай гавҳарки, у ўликка жондан хабар беради — ўликни тирилтиради; тирикка (жонга) жонондан хабар беради — жонона эса тириклик зийнати, ҳаёт моҳияти. Демак булда сўз бўлмаса эди, инсон ҳайвонот даражасида қолган бўлар эди деган илмий-фалсафий ҳақиқат бор.

Юқоридагилардан иккита хулоса келиб чиқади: биринчидан, ҳар бир тил эгаси сўзни Навоий таъбири билан айтганда, кўнгили хазинаси қулфининг калити деб билиши; иккинчидан, нутқ маданияти мезонларига (нутқнинг қисқалиги, тўғрилиги, аниқлиги, жозибадорлиги, мақсадга мувофиқлиги, бадийлиги кабиларга), ахлоқ-одоб нормаларига, муомала жараёни қаерда, қандай вазиятда, ким ёки кимлар билан, қандай психологик шароитда кечаётганлигига қатъий риоя қилган ҳолда фойдаланиши лозим.

ТАБИБ ТИЛИ

Бир ўйлаб кўринг, кимлигидан (ёшми, қарими, олимми, деҳқонми, шоҳми, гадоми) қатъий назар, ҳаммаю ҳамма ширин сўз асири. Назаримизда бу фикр биринчи галда беморларга тегишлидай. Бошқача айтганда ширин сўз табибларга беморларга айтиш учун берилгандай. Зотан беморни фақат дори билан тузатаман деган табиб табобат илмига ҳилоф иш қилган бўлади. Кўпгина халқлар жумладан, араблар У1—УП асрлардаёқ беморларни мусиқа, оҳанг, қироат, сўз сеҳри билан ҳам даволаганликлари ҳақиқа маълумотлар бор. Бу анъана, қараш асрлар оша «Сеҳргарлик» (ги ноз), «Экстрасенсорика» фанлари орқали бугунимизга етиб келди ва ўз таъсирини ўткази бошлади. Биз бу ўрнида фикримизни фақат табибиятига, аниқроғи, сўз қўллаш санъатига қаратмоқчимиз.

Шуни эътироф этиш керакки, табиб ширин тил — сухандон бўлса, бемор кўнглини тигдай кўтаради, қалбини бордай гуллатади; табиб нодон ёки аччиқ тил бўлса, бемор қалбини яралайди (тил яраси тузалмайди), руҳан, ҳатто, жисмонан ўлимга маҳкум қилади. Навоий таъбири билан айтганда, жаллод гуноҳдорни, нодон табиб беғуноҳни ўлдиради. Тиббиётда тил илми — бемор билан муомала, табиб нутқининг ўзига хос услубий хусусиятлари, унинг инсоний воситалари, махсус кенг қамровда ўргатилмаганлигидан бўлса керак, айрим шифокорлар бу масаладан узоқда эканликлари ҳеч кимга сир эмас. Улар беморни даволаш жараёни шифокорнинг биринчи қадамидан — бемор олдига кириб келишидан бошланишини яхши ҳис этмайдилар. Касалнинг тез тузалиб кетишида шифокорнинг манераси (ташқи кўриниши: кийими, кийимининг ранги, мимика, жестикуляцияси, гавда ҳаракати, қадди қомати, кўз қарашлари, овоз тони, яъни суврату сийрати, шаклу шамоили, савту саловоти, ҳатто қадам ташлаши ва ҳоказо), нияту-истаклари ва эътиқоди ҳам ғоят аҳамиятлидир.

Тўғри, тилимизда шифокорнинг бемор билан бўладиган мулоқот нутқи ишлаб чиқилган эмас. Нутқнинг бундай тайёр қолипи бўлмайди ҳам. Бу нарса мутлақо ижодий жараён. Бошқача айтганда, бировнинг ўргатган гапи билан муҳаббат изҳор қилиб бўлмаганидек, беморга бериладиган сўроқ гаплар ва унга бериладиган маслаҳатлар ҳам конкрет шароитдан келиб чиқиб танланиши керак. Бу эса тил илмидан унинг бойликларидан, энг муҳими, муомала маданиятидан чуқур хабардор бўлишни талаб қилади, албатта. Масалан, тилда беморга ҳам айтилиши, ҳам эшитилиши жиҳатидан дағал, қўпол ёки қўрқинчли сўз иборалар ўрнида қўлланадиган айтилиши ва эшитилиши юмшоқ, беозор далда берувчи воситалар (эвфемик

иборалар) борки, буларни амалий равишда қўллашни билиш керак. Яъни беморга Сизда сил касали бор (туберкулёз), рак бўлибсиз. СПИДга чалинибсиз дейиш—сизни даволаш ортиқча, сиз барибир одам бўлмайсиз—ўласиз деган гап ёки шунга яъни. Шу боис, шифокор бундай касалликларнинг номини тўғридан-тўғри айтмайди, касаллик варақасида туберкулёзни лотинча ; ракин . СПИДни ; каби шартли белгилар билан ёзадики, бу одоб ҳисобланади. Халқ ҳам хавфли ёки ёмон касалликларнинг номини айтмайди. Масалан, песни оқарган, темираткини хушка, маҳовли сувли касал, қизамуқни гул, чечак, суяк силени тибисуюк (суякқизима), жиннини ёки тентакни айниган, ўзгарган, боши оғадиган бўлган, сал бундайроқ, беҳуд, тўқсон тўққиз, бир кам юз, етишмайди, сал етишмайди, сифилисни венерик касал, безгакни иситма, терлама каби сўз ва иборалар билан алмаштириб гапирди.

Хулоса шуки, табиб барча ёмон касалликлар номини юмшоқ сўз ёки атамалар билан алмаштириб ёзиши ва айта билиши зарур. Масалан, бемор рак бўлганлигини билиб қолиб шифокорга: «Мен рак эканман, энди яшай олмайманми деб мурожаат қилганда ҳам, шифокор шоумид шайтон, ўлишни олдиндан ҳеч ким айтиб беролмайди. Авваламбор, рак ўлим деган гап эмас, ҳозир бу касалликнинг олди олинган, ўзим бир неча рак билан оғриганни даволаганман каби гаплар билан беморда касаллиқни енгувчи, продани мустаҳкамловчи кайфият, руҳий тўсиқ ярата билиши керак. Бундай вақтларда ҳаётдаги реал воқеликлардан фойдаланиш, бадий асар қаҳрамонларини эслатиш, масалан, «Чин инсон ҳақида қисса»даги Алексей Мересьев, А. Қаҳҳорнинг «Минг бир жон» қиссасидаги қаҳрамонни, Нодар Думбадзенинг «Абадият қонуни»даги қаҳрамонни намуна қилиб кўрсатиш; энг муҳими, инсон продаси, ишончи барча касалликларни енгиш қувватига эга эканлигини таъкидлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Агар шифокор беморга: Рак билан оғриган бўлсангиз, ёки СПИД касалига чалинган бўлсангиз, буни даволаб бўлмайди; тиббиётда ҳозирча бунинг давоси топилган эмас; Тақдир шундай экан; Энди жавоб берамиз, бола-чақаларингиз олдига боринг дейдиган бўлса, беморнинг ўлимининг тезлаштирган бўлади. Чунки умидсизлик — бу ўлимдир.

Шифокор беморни иложсиз равишда уйга жўнатганда ҳам: Бир курс ёки икки курс даволандингиз, энди маълум муддат уйда дам олишингиз керак. Сал кейин даволашни яна давом эттирамиз каби гаплар билан айтиши керак.

Ёдимда: унда ўлимга ҳукм қилинган, осиб ўлдирилиши керак бўлган англиялик бир қотил тажриба қилиш йўли билан ўлдириш учун сотиб олинади. Врач-психологлар маҳкумга: Узинг биласан, сени барибир қийнаб ўлдиришади. Рози бўлсанг, биз сени қийнамай ўлдирамиз дейди ва маҳкумнинг розилигини олишгач, етарли даражада психологик таъсир кўрсатишади. Қотилнинг кўзи боғланади, гўё «ўлим камераси»га ўтқазилади, врач юзгача санагини, юз деганда қотил оғримай ўлишини таъкидлайди.

Хулоса: қотилнинг юрак уриши элликгача тезлашиб кетади; саксонгача қон босими ошиб, қора терга ботади; тўқсон деганда боши шилқ этиб тушади.

Мана сизга сўз билан таъсир қилишнинг, яъни ишонтиришнинг кучи!

Талабалик йилларимда «Здоровье» журналида босилган бир воқеа эсимда: Пайгамбар бўлса, умматини ейдиган 200 кило оғирликдаги 30 ёшар бир очолат йигит врачга борган сари оғирлиги ортиб бораётганлигидан шикоят қилади. Шифокоғ бу шахсни дори билан даволаб бўлмаслигини билгач (ёлғондан оғайнилари билан келишиб), йигитга: «Сизда рак касали бор», — дейди ва арзимаган дорини бериб, 40 кундан кейин учрашишни айтади. Хулоса: Шу муддат ичида йигит овқат ўрнида «ғам» ейди ва 100 килога тушади — «рак»дан омон қолади.

Мана сизга бир сўзнинг таъсири — кучи!

Ҳани энди шифокорларимиз Исо нафасли бўлсалар. Сехрли сўзлари билан беморга ҳаёт бағишласалар!

Тамматул китоби!

Илоҳо, ўқигон бандаларни хор этма,
Қалбларини дарду ғамга гирифтор этма.

Омин! Вассалом.

МУНДАРИЖА

1-БОБ

Нотиқ масъулияти	3 — 9
Вилка — шохами?	9 — 10
Вилет — чипта ёки паттами?	10—12

II-БОБ

Тилимиз безаги	12—12
Аввал салом	12—14
Хайрлашув ва учрашув	14—15
Оила нутқи маданияти	15—17
Совчи тили	17—18
Хотин олганмисиз?	18—19
Изҳори муҳаббат	19—20
Ифатсиз экан	20—21
Севганидан айрилмасин	21—21
Ўлди деманг	21—26
Таъзия	26—27
Меҳмон ва мезбон	27—28
Фотиҳа нима?	28—28
Сўранг-сўранг	28—29
Ғойибона муомала	29—30
Орқасидан ҳам сизлаб гапиринг	30—32
Сухандонлик — бахт	32—33
Доно оқсоқол	33—34
Кўп яшайсиз	34—34
Бердисини айтгунча	34—34
Салом бобой	35—35
Қаллиқча бораман	35—35
Гул узарим	35—35
«Куфсуф» домла	36—36
Нўқта домла	36—36
Қурматли касбдошлар	36—36
Табиб қўй ҳам эмас, қўйбоқар ҳам эмас	36—36
Мани пода дейди, сени мода дейди	36 — 36
..лекин айтиб бўлмайди-да	37—37
Мурожаат атамалари	37—39
Раҳбар билан мулоқот	39—40
Танишлар сўрашиши	40—40

Гап қотишши биласизми?	40—41
Нотиқнинг бисмиллоси	41 —43
Ўртоқ	43—44
Жавобли луғмалар	44—45
Йўл бўлсин	45 — 45
Бўримми, тулнимми?	45—46
Гўшт тотли (толли, ширин) бўлсин!	46—46
Хирмон тўлсин!	46—46
Чошга барака	46 — 46
Хорманг!	46— 46
Қутлуғ бўлсин!	46—46
Таом тотли бўлсин!	47 — 48
Ош-ош ёки раззоқ	47—47
Ҳиҷичоқ	47 — 47
Ҳамёза ёки акса	47—47
Нутқий камтарлик	47—48
Шоҳлар ҳам пиёда борадиган жой	48—48
Туш таъбири	48 — 49
Тўғри ёзинг, тўғри гапиринг	49 — 49
Уйландим, — борелмадим	49 — 52
Сени сўяман	49 — 52
Дарсни исроф қилиш яхши эмас	52 — 53
Поездга келдим	53—56
Табиб тили	56— 59
Мундарижа	60 —61